

BY, MARSK OG GEEST

By, marsk og geest

34

**Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland**

Forlaget Liljebjerget 2022

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.

**Redaktion: Michael Alrø Jensen, Flemming Just,
Claus Feveile, Maria Knudsen og Mette Søvsø.**

Layout: KIRK & HOLM

Tryk: Rosendahls

Copyright: 2022 Forlaget Liljebjerget

Illustration på forsiden: Det ældste fotografi af Nederdammen 33 og 35 i Ribe taget af fotograf Nicolai N. Hjort mellem 1869 og 1876

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene 1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebierget udi Ribe“. Om disse disse bogudgivelser og trykkeriet se *By, marsk og geest* 10, 1998.

ISSN 2445-8147

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Indhold

Tobias Danborg Torfing, Daniel Smeds og Jacob Kveiborg

Mad til dagligdag og fest - om fødevarer og landbrug i ældre jernalder ved Tjæreborg Nord	04
Food. Between daily life and a feast - foodstuffs and agriculture of the Late Iron Age from Tjæreborg North	21

Michael Alrø Jensen

Nederdammen 33 i Ribe - en kulturhistorisk fortælling om huset og dets beboere fra 1650 til 1976	24
Nederdammen 33 in Ribe - a cultural history of the house and its inhabitants from 1650 to 1976	61

Louise Hauberg Lindgaard

"Fri os fra Det Onde" - et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker (1550-1900)	63
"Save us from all evil" - a pilot project about Denmark's apotropaic markings (1550-1900)	101

”Fri os fra Det Onde” – et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker (1550–1900)

Af Louise Hauberg Lindgaard

Mange steder gemmer bygninger og genstande på hemmelige tegn, der vidner om den magisk-religiøse forestillingsverden, som eksisterede igennem mange århundreder: de magiske beskyttelsesmærker. Mærkerne trækker ofte på kristne symboler og udgøres af forskellige mønstre, tegn og figurer, alle med det formål at beskytte mod ”Det Onde” - oftest trolddom. Om end forskningen heraf er et veletableret felt i særligt England, er området næsten uberørt i en dansk kontekst. Dette har afstedkommet et pilotprojekt, hvis resultater præsenteres her.

”**D**e fleste folk gjøre kors over helt brød, forend at de skjærer hul derpå, men jeg tror ikke, at de véd hvorfor.” (Kristensen 1980, s. 81, meddelt af ukendt person).

I dag fylder udøvelsen af magi næppe så meget i de fleste danskeres hverdag, men sådan har det ikke altid været. Sporene fra vores mere magiske fortid kan vi stadig se i form af de små hverdagsriter, de færreste af os nok kan se os fri fra at bruge fra tid til anden: krydse fingre, sige 7-9-13 og banke under bordet, sige ’prosit’ i forbindelse med nys eller gøre et ønske, når der pustes lys ud på en fødselsdagslagkage. Ofte har riterne oprindeligt haft til formål at bringe lykke

eller holde onde kræfter borte, men deres betydning er dog for de flestes vedkommende for længst gået i glemmebogen. Engang var de, og utallige andre, en helt fast del af hverdagen i det, man kalder for den magisk-religiøse forestillingsverden (Henningesen, 1982; Krogh, 2000; Wittendorf, 1988).

Det er dog ikke så let for nutidens mennesker at sætte sig ind i denne verdensforståelse, hvoraf magi var en fast bestanddel. Men, som arkæologen Knud Jensen skrev i 1962 i forbindelse med undersøgelser af nedsænkede jydepotters religiøse/magiske betydning: ”Vi må ... lade være med at se for »nutidigt« på sagen, men i stedet forsøge at sætte os ind i de gamles forestillingsverden.

Den var anderledes end vor; det magiske var en del af deres tilværelse. Meget af, hvad de foretog sig, var afhængig af magi, og det var en selvfølge for dem, at det skulle være sådan” (Jensen 1962, s. 424-425).

I perioden 1550-1750, som denne artikel hovedsageligt fokuserer på, mente man, at magien kunne påvirke menneskelivet på godt og ondt; den farlige, 'sorte' af slagsen var frygtet, og blev tilskrevet Djævelen og hans kumpaner - herunder særligt troldfolkene (dem, vi senere betegner som 'hekse').¹ Den sorte magi, også kaldet trolddom, kunne skabe sygdom, død og ulykker, så det gjaldt om at beskytte sig mod den. Til dette formål brugte de fleste mennesker den 'hvide' magi - også kaldet 'hemmelige kunster'. Mange gik med magiske amuletter, de enten fremstillede selv eller fik lavet af kloge folk, og ligeledes søgte man at beskytte de bygninger, man befandt sig i - både kirken og andre offentlige bygninger, men i udpræget grad sit eget hjem (Davies, 2017; Davies & Houlbrook, 2021; Henningsen, 1982; Ohrt, 1917). I den forbindelse kender man i Danmark blandt andet til husofre samt trylleformularer, men hvad med de magiske beskyttelsesmærker, der endnu stadig kan spores på bygninger og diverse genstande?

Forskningen i beskyttelsesmærkerne er i dag fremherskende i England, og rundt om i verden opstår løbende flere og flere selvstændige forskningsprojekter. Derimod er den danske forskning ud i emnet næsten ikke-eksisterende og kun sporadisk berørt over en 150-årig periode. Derfor igangsatte Sydvestjyske Museer pilotprojektet "Fri Os fra Det Onde", der havde til formål at undersøge, hvorvidt noget lignende forefindes i Danmark - og hvordan karakteren og omfanget af disse mærker adskiller sig fra de øvrige, europæiske fund.

I artiklen beskrives pilotprojektet og dets fund, og de danske, magiske beskyttelsesmærker sættes ind i en større, forskningsmæssig kontekst. Ligeledes gives der eksempler på mærkefund fra både pilotprojekt samt egne studier, og slutteligt opsummeres foreløbige konklusioner og perspektiver. Artiklen er ikke udtryk for en samlet og systematisk gennemgang, men et spadestik udi et nyt forskningsfelt i dansk kontekst, hvor foreløbige fund præsenteres. Det empiriske materiales omfang og beskaffenhed inviterer ikke til statistiske analyser, hvorfor dette gemmes til senere, større forskningsprojekter. I stedet skal bidraget betragtes som anledning til videre forskning i emnet.

Baggrund, forskning og teoretisk forankring

I forbindelse med Sydvestjyske Museers opbygning af HEX! Museum of Witch Hunt, der åbnede i sommeren 2020 i Ribe, var arbejdsgruppen bag museet på en række studieture for at drage inspiration. I den forbindelse besøgte vi udstillingen *Spellbound* på Ashmolean Museum i Oxford i december 2018, hvor jeg første gang blev bekendt med forskningsfeltet 'ritual protection marks', altså undersøgelsen af en række indridsede, udskårne eller påmalede symboler, hvis karakterer er apotropæiske (læs: ondtavfærgende). Under besøget satte jeg mig for at undersøge, hvad forskningen havde at sige om de danske forhold, og her blev jeg mødt med overraskende få henvisninger.

Forskningsfeltet 'ritual protection marks' (dansk: magiske beskyttelsesmærker) stammer fra England og ligger i krydsfeltet af arkæologi og historie. Mærkerne er godt nok fysiske efterladenskaber, men sjældent jordfund, og forefindes ofte på bygninger fra tiden efter reformationen. Studier af beskyttelsesmærkerne ses også ofte i sammenhæng

med øvrige studier af de såkaldte beskyttelses- eller modmagi-praksisser.² Oftest forekommer de i forbindelse med beskyttelse af hjemmet (herunder nedgravede dyreskeletter, 'witch bottles' og andre skjulte sager såsom sko og jerngenstande). Arkæologen Ralph Merrifield var blandt de første til at undersøge sådanne emner fra 1950'erne og frem, og hans bog *Archaeology of Ritual and Magic* fra 1987 fremstår stadig som et hovedværk i feltet (Merrifield, 1987).

Den første, der for alvor undersøgte beskyttelsesmærkerne i deres egen, forskningsmæssige kontekst var den engelske forsker Timothy Easton, hvis undersøgelser i 1970'erne og 80'erne resulterede i flere artikler om emnet i de følgende årtier. Easton påviste, at de tidlig-moderne mærker ikke blot var udtryk for graffiti, men mærker sat med ønske om magisk beskyttelse (Easton, 2016). Flere forskere byggede oven på Eastons studier, hvoraf særligt arkæologen Brian Hoggards bidrag tæller som nogle af de nyeste. Hoggard fokuserer dog ikke kun på beskyttelsesmærker, men også øvrig beskyttelses- og modmagisk praksis som nedgravning af lerkar, hestekranier og andre genstande (Hoggard, 2019). Flere af både Easton og Hoggards forskningsresultater er blevet kritiseret af historikeren Owen Davies, der gennem et nyligt studie af traditionelle beskyttelses- og modmagiske genstande og symboler påviste, at der er behov for et langt mere nuanceret syn på disse sager, og at visse, herunder placeringen af hestekranier, mindre sikkert kunne beskrives som magiske, når man konsulterede de skriftlige kilder i samtiden (Davies & Houlbrook, 2021).

Ligeledes har arkæologen og historikeren Matthew Champion rejst kritik af visse af Hoggards konklusioner, herunder særligt betydningen af den berømte passerrose

(*daisy wheel*), hvilket nævnes senere i denne artikel. Champion står også i spidsen for det store *English Medieval Graffiti Project*, der ved hjælp af utallige frivillige har indsamlet tusindvis af mærkefund fra engelske kirker – herunder mærker af apotropæisk karakter. De første fund herfra blev udgivet i 2015, og Champion fortsætter stadig arbejdet med kortlægning og forskning heri (Champion, 2015). Hoggard og Easton har, i modsætning til Champion, også undersøgt fysiske levn af magiske fund i en verdslig kontekst.

Til trods for fortsatte interne stridigheder i den engelske forskning synes alle dog at være enige om, at der i høj grad er blevet udøvet magi på britisk jord – også i form af beskyttelsesmærker. Ligeledes er forskningsfeltet i høj grad fokuseret på den tidlige moderne periode, særligt 1500–1600-tallet, hvor de fleste mærker er fra. I 2016 udgav Palgrave antologien *Physical Evidence for Ritual Acts, Sorcery and Witchcraft in Christian Britain...*, hvor både beskyttelsesmærker og andre former for beskyttelses- og modmagi blev behandlet (Hutton, 2016).

Om end studier i beskyttelsesmærker er mest dominerende i England, findes der også forskningsprojekter andre steder i verden, og hvert andet år samles de førende forskere til konferencen *Hidden Charms* i England, og de udgiver også de respektive papers.³ Dette projekt har i høj grad lænet sig op ad den engelske forsknings teoretiske grundlag. Foruden de engelske studier fylder undersøgelserne mest i Australien og USA, men her er dateringen af mærkerne fra 1700- og 1800-tallet – altså noget senere end de fleste danske. Derudover har det protestantiske England og Skotland i 1600–1700-tallet haft store overlap med den magisk-religiøse forestillingsverden i Danmark-Norge (Goodare et al., 2020).

I en dansk kontekst er forskningen udi beskyttelsesmærker i perioden 1550–1750 ganske undervældende. Dog forefindes der forskning i andre former for fysiske beviser på især beskyttende, magisk praksis, hvoraf nogle af de første studier heri stammer fra arkæologen Knud Jensens arbejde i sidste halvdel af 1900-tallet. Først med artiklen *Jydepotter under gulve i gamle stuehuse*, hvori Jensen gjorde op med tidligere tiders forestillinger om at anbringelsen af potterne udelukkende havde et praktisk formål. I stedet argumenterede han for, at betydningen heraf var langt mere nuanceret – og til tider magisk funderet:

”Det kunne altså se ud til, at nedlægning af ting under gulv i denne skiks seneste periode (tiden omkr. århundredskiftet) havde et rent praktisk formål. At dette formål ikke tidligere har været det primære, tyder imidlertid flere af de ældre eksempler på — ikke mindst de arkæologiske — og man bør jo heller ikke helt overse den del af de mundtlige beretninger fra ret sen tid, der direkte knytter en magisk hensigt til nedlæggelserne. Ud fra dette synspunkt kunne man fristes til at opstille den teori, at skikken først var ren magisk, men at den senere (vel op mod vor tid) blev en rent praktisk foranstaltning” (Jensen 1962, s. 423).

Efterfølgende forskede Knud Jensen også i andre fysiske levn af magibrug, herunder andre lerkar og hestekranier.⁴ Inden for de seneste årtier er mere skandinavisk forskning kommet frem, og særligt den svenske arkæolog Ann-Britt Flaks afhandling *En grundläggande handling: byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid* er værd at nævne. I afhandlingen undersøger Flak 97 bebyggelser fra Danmark og Skånelandene fra middelalderen og tidlig moderne tid og påviser stor kontinuitet i magipraksissen gennem perioderne (Falk, 2008).

Blandt danske forskere findes mindre, lignende studier, der ligeledes undersøger kontinuiteten af magiske levn. Blandt noget af den nyeste forskning bør nævnes Morten Søvsø, Anne Louise Siggaard og Mette H. Søvsøs artikel *Om hugorme, dyrekranier og tordensten – bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen*, der ser på beskyttelsesmagiske genstande (her kaldet bygningsofre m.m.) fra Sydvestjylland over en længere periode, samt den folketro, fundene er udtryk for. Fundene holdes op mod områdets folkemindeforskning fra 1800- og 1900-tallet, og forfatterne har herigennem konkluderet, at mange magiske praksisser kan spores i fund fra jernalderen og frem gennem århundrederne – med visse variationer undervejs (M. Søvsø et al., 2016).

Endnu nyere er artiklen *Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i middelalderen? – eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område*, hvor arkæologerne Mette Søvsø og Anders Hartvig undersøger det ’forskningsmæssige tomrum’ af danske middelalderfund med religiøs/magisk betydning. Tidligere forskning har i høj grad fokuseret på hhv. førkristen og nyere tid, og artiklen søger derfor at bringe fokus på den mellemliggende periode. Forfatterne kommer her frem til, at de talrige fund vidner om, ”... at mange fænomener i store træk er gennemgående over en meget lang periode og muligvis skal ses som forestillinger og ritualer, der knytter sig til et agrart, førindustrielt samfund fremfor til et enten hedensk, katolsk eller protestantisk verdensbillede” (M. H. Søvsø & Hartvig, 2019).

Om end der aldrig er foretaget en egentlig undersøgelse af beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, forefindes der enkelte henvisninger i mindre artikler og øvrige udgivelser. I flere af forfatteren Gorm

Benzons værker omtales nogle af de enkelte mærker sporadisk og selvfølgelig som enten lykkebringende eller ondtafværgende, men forklares ikke yderligere. Her er det på sin plads at pointere, at Benzons udgivelser ikke er forskningsværker, men i stedet populærkulturelle udgivelser, der baserer sine slutninger om folketro på baggrund af folkemindesamlingernes udgivelser.⁵

Filolog og religionshistoriker F. Ohrt henviser på samme vis adskillige gange til korsets ondtafværgende kraft i forbindelse med trylleformularer, men nævner ikke specifikt de fysiske mærker, der blev produceret i samme periode (Ohrts, 1917, 1921, 1927). Dog er Ohrts omfangsrige samlinger af trylleformularer et uvurderligt indblik i den tidlige moderne periodes magipraksis, og har for denne forfatter flere gange bidraget til forståelsen af datidens magiske praksis og tankegang.

Af mere fysisk karakter nævnes visse beskyttelsesmærker i nyere arkæologiske artikler som i *Om hugorme, dyrekranier og tordensten...*, hvor der bl.a. beskrives et træfad med indskåret malteserkors, fremstillet i tidlig moderne tid (Søvsø, Siggaard & Søvsø 2016, s. 83). De ondtafværgende kors – herunder pentagrammet – behandles dog ikke særskilt i artiklen, men som en del af en mere overordnet, beskyttelsesmagisk praksis.

Kigger man længere mod nordøst til Norge, forefindes der udgivelser om norske beskyttelsesmærker – eller *symboler*, som forfatteren kalder dem – udført af højskoleunderviser Åsta Østmoe Kostveit. Først med bogen *Kors i kaka, skurd i tre* (Kostveit, 1997) og senest med *Folkekunst, tidtrøye eller magi* (Kostveit, 2018). Til trods for, at Norge hørte under Danmark i en stor del af den periode, projektet omhandler, er det

ikke muligt direkte at overføre Kostveits konklusioner til den danske kontekst. Først og fremmest er der tale om et helt andet datasæt, og dernæst savner Kostveits undersøgelse ofte mere præcis datering samt geografisk baggrund for koblinger mellem fund og folkløstiske tekster. Dog vil det på sigt være interessant at foretage transnationale, komparative studier mellem dansk og norsk tradition for beskyttelsesmærker såvel som andre områder inden for det tidligere danske rige.

Dette projekt er altså det første, der undersøger de danske beskyttelsesmærker i egen ret. Som historiker har en stor del af min interesse ligget i at undersøge, hvorvidt den magisk-religiøse forestillingsverden, der så ofte er nævnt i samtidens skriftlige kilder også kan spores i fysiske levninger, men *også*, hvorvidt fysiske fund kan give anledning til nye opdagelser i det skriftlige kildemateriale. Min metode kan derfor bedst beskrives som en blanding af både historiske og arkæologiske tilgange, men af overvejende historisk karakter. Den teoretiske forankring og kendskabet til indhold i det samtidige, skriftlige kildemateriale blev bestemmende for, *hvor* der skulle ledes efter beskyttelsesmærker. Når så først fundene var lokaliseret og indrapporteret, blev de atter sammenholdt med de skriftlige kilder herunder særligt bekendelser og anklager i 1500-1600-tallets trolddomsprocesser samt opskrifter og besværgelser i Cyprianus'er, præsteberetninger om 'overtroisk praksis' fra 1700-tallet, og de senere folkemindeberetninger fra 1800-1900-tallet.⁶

Pilotprojektet "Fri os fra Det Onde"

Formålet med pilotprojektet "Fri os fra Det Onde" var at undersøge, hvorvidt der kunne findes eksempler på magiske beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, og

dernæst hvor meget de havde til fælles med fundene fra særligt den engelske forskning. Med inspiration fra Matthew Champions store *English Medieval Graffiti Project*, hvor en hær af frivillige englændere har indrapporteret mærke- og graffitifund, ønskede vi på HEX! Museum of Witch Hunt at gøre forsøg med *citizen science*. Derfor oprettede vi først en mailadresse samt to dokumenter til download fra hjemmesiden. Ét om mærkernes udseende og betydning, og ét om den bedste praksis for lokalisering og indrapportering af mærker. Udvalget af mærker var baseret på mine egne, foreløbige fund samt de mest gængse fra andre europæiske studier.⁷ Gennem pressemeddelelser og øvrig mediedækning appellerede vi i oktober 2020 danskerne til at gå på 'mærkejagt' og dernæst indrapportere deres fund, som ville blive lagt i en forskningsdatabase med henblik på offentliggørelse en gang i fremtiden. Sideløbende ville jeg selv foretage sporadiske feltstudier, der kunne supplere i en forskningsmæssig kontekst.

Reaktionen på vores offentlige opfordring var god, og i resten af 2020 kom en god håndfuld indrapporteringer forbi vores mail-indbakke. Ligeledes fik jeg selv lejlighed til at foretage feltstudier i særligt Ribe og Horsens i slutningen af året og i foråret 2021. Grundet Covid-19-udbruddene var det desværre ikke muligt for mig at organisere hjemmebesøg i private huse, der skulle undersøges indvendigt, da min arbejdstid på dette projekt faldt sammen med de tilhørende nedlukninger. Da mærkerapporteringerne kontinuerligt og drypvist blev fremsendt, valgte vi på museet at holde projektet åbent resten af 2021. I skrivende stund har jeg modtaget 46 mærkefund fra hele Danmark, af varierende grad; nogle er detaljerede, andre blot et billede og en lokation, og nogle gennem mundtlig overlevering. Til trods for, at pilotprojektet

nu er bragt til ende, modtager museet stadig indrapporteringer om mærkefund, der bliver arkiveret til senere forskningsprojekter.

Om end de indkomne fund i kombination med egne fund ikke danner grundlag for større, statistiske analyser, er det dog muligt at sige noget generelt om de danske, magiske beskyttelsesmærker fra 1550-1750 og sætte dem i en større teoretisk, forskningsmæssig kontekst.

Hvad er magiske beskyttelsesmærker?

Måske man snarere skulle starte med spørgsmålet: hvad er 'magi'?

Gennem tiden har mange forskere søgt at svare på dette spørgsmål og kommer oftest til kort med hensyn til en egentlig definition. En af de nyeste betegnelser kommer fra religionshistorikeren Finn Stefánsson, der betegner magi som "Symbolske handlinger, der skal besværges kendte eller ukendte kræfter til at igangsætte eller øve indflydelse på hændelsesforløb, således at disse udvikler sig i en ønsket retning. Magi kan udføres ved brug af forskellige genstande eller ved fremsigelse af bestemte ord" (Stefánsson, 2012).

Jeg har valgt at betegne de omtalte mærker som 'magiske beskyttelsesmærker' eller blot 'beskyttelsesmærker'. Udtrykket er taget fra den engelske betegnelse 'ritual protection marks' og giver udtryk for både beskyttelse og brugen af magi til at opnå dette. Undertiden nævnes de også i forskningen som 'apotropaic marks', hvilket nok vil være det mest korrekte at tage udgangspunkt i - altså 'apotropæiske mærker' i en dansk oversættelse. Dog er det ikke et udtryk, der er let afkodeligt for de fleste mennesker, hvilket er uheldigt, når man ønsker at appellere til den bredere befolkning via *citizen science*.

Helt galt havde det dog været at betegne dem som 'heksemærker', hvilket man af og til bliver mødt med, og som i høj grad kendes fra den engelske pendant, 'witch marks'. Koblingen er fristende og udtrykket mundret, men har desværre ikke meget med det egentlige emne at gøre. Et 'heksemærke' betegner den type af mærker, man under trolddomsprocesserne i visse lande søgte at finde på den mistænkte krop som et led i en afsløringsprøve.⁸ Dertil kommer, at beskyttelsesmærkerne blev sat *mod* 'hekse-sene' – ikke *af* dem.

Mærkerne var netop et værn mod 'Det Onde' som en del af et større arsenal af beskyttelses- og modmagiske genstande og riter. I perioden 1550–1750, hvor trolddomsprocesserne rasede over Europa, bestod 'Det Onde' ofte i Djævelen selv, og dem, der mentes at have indgået en pagt med ham: troldfolkene. Frygten for deres trolddom og kobling til Djævelen samt dennes indblanding i den snarlige dommedag fik trolddomsprocesserne til at eksplodere fra midten af 1500-tallet.⁹ I årene 1450–1750 blev omtrent 100.000 europæere anklaget for at være troldfolk, hvoraf 40.000–60.000 blev henrettet. De fleste af de dømte var kvinder, men også mænd og sågar børn blev dømt. I Danmark-Norge blev mindst 1000 mennesker brændt på bålet, efter de først var blevet dømt som troldfolk. I langt de fleste danske sager var det – modsat manges fordomme – ikke kirken, der startede processerne, men helt almindelige mennesker – dem, der oftest også satte mærkerne (Kallestrup, 2015).

Forestillinger om trolddom og djævelpagter kan være svære at forholde sig til for nutidens mennesker, hvis forestillingsverden ligger meget langt fra den, der hørte trolddomsprocessernes tid til. Det er

formodentlig også en del af forklaringen på, at beskyttelsesmærkernes magiske betydningslag stort set er forsvundet i dag. Som forfatteren Gorm Benzon beskrev betydningen af kærestegaverne (blandt andet manglebrætter og banketærskler), der – næsten uden undtagelse – alle er prydet med et væld af beskyttelsesmærker:

"For mange moderne mennesker er mønstre og tegn på kærestegaverne kun tilfældigt krimskrams, som ser meget nydeligt ud, men som ellers ikke siger dem en smule. Undersøger man imidlertid de gamles symbolverden nøjere – den del af den, som endnu ikke er gået helt i glemmebogen, vil man se, at der er forbløffende god mening med hovedparten af dekorationerne, og at meget lidt skyldes et tilfældigt valg. Mange af tingenes tegn repræsenterer slet og ret magi af den gode, lyse slags" (Benzon 1979, s. 8-9).

Hvordan vurderer man så, om et mærke rent faktisk er et magisk beskyttelsesmærke – og ikke et udtryk for noget andet?

Rent indledningsvist skal det siges, at der findes mange typer af mærker på både ældre bygninger og genstande, og langt fra alle har noget med beskyttelsesmærker at gøre. Først og fremmest er der både tømmer- og bomærkerne, som ikke har nogen kobling til beskyttelse, men enten har funktion af arbejdsværktøj (fx nummerering) eller bestemmelse af ophav. Begge vil oftest være tydeligt og ordentligt udført, idet deres formål er at kunne afkodes let for andre mennesker, hvorimod beskyttelsesmærker kun behøver at kunne aflæses af personen, der har sat dem. For mærkesætteren har idéen været, at mærket i sig selv havde en bestemt iboende kraft.¹⁰ Det kan af og til være svært at adskille særligt bomærker fra beskyttelsesmærker, idet der af og til kan

findes overlap fx ved brugen af pentagrammer, der både kendes fra den ene og anden betydning.¹¹

Selv med de typer af mærker, hvor en tolkning umiddelbart burde være logisk, kan der opstå udfordringer. I foråret 2021 gjorde en kollega mig opmærksom på, at hun havde set nogle pudsige mærker på 'Det gule palæ' på Esbjerg Havn (fig. 1). Som en af Danmarks yngste byer forestillede jeg mig næppe, at esbjergensiske bygninger kunne have noget med magiske beskyttelsesmærker at gøre og

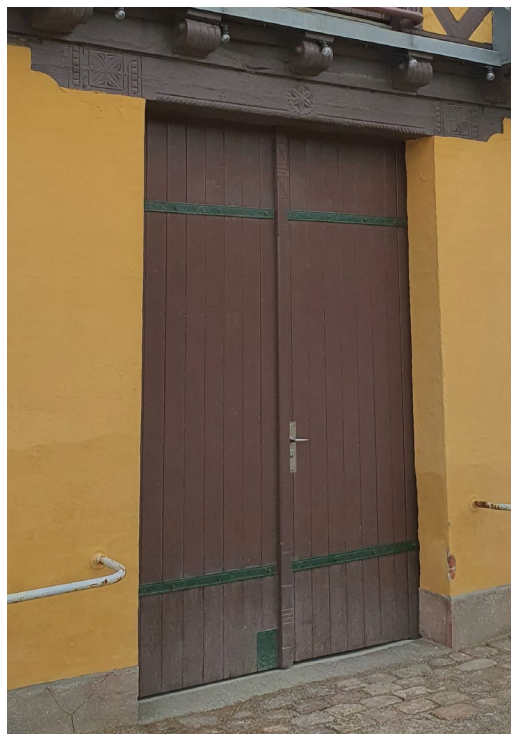

Fig. 1.

'Det gule palæ' på Esbjerg Havn. Datering: 1899. Foto og indrapportering: Mette Slyngborg.

Esbjerg Quarantine station. Date: 1899. Photo and source: Mette Slyngborg.

sagde, at hun nok ikke skulle regne med, at der var nogen forbindelse dertil. Ved nærmere eftersyn havde jeg dog sværere ved at være kategorisk afvisende.

Bygningen, der blev opført i 1899 af C. H. Clausen, har adskillige mærker på og omkring husets indgange. På billedet kan man se følgende klassiske mærker, der alle har en stærk kobling til magisk beskyttelse gennem historien: Over døren i midten ses en passerrose flankeret af to viekors på hver sin side. På selve døren ses adskillige Andreaskors – også på metaldelene. Der er altså tale om helt typiske beskyttelsesmærke-motiver på de helt typiske placeringer. Oprindeligt blev bygningen oprettet som havnens materialebygning og blev siden bl.a. brugt som karantænestation. Havde der været tale om en bygning med samme funktion fra 1500–1700-tallet, ville sådanne mærker forekomme ganske i tråd med tidens ønske om beskyttelse mod forgørelse. Her behøver man blot se nærmere på de ripensiske trolddomsprocesser for at se, hvor mange anklager om trolddom, der forbindes med havne og aktiviteter derpå (Grønlund et al., 1973). Men mærkerne på Det Gule Palæ er fremstillet i en helt anden kontekst flere hundrede år senere.

Som udgangspunkt udvandes mærkers magiske dimension jo længere op i tiden, man bevæger sig. Af og til forekommer det dog, at man finder beskyttelsesmærker ganske sent. Betyder det så, at man må gå ud fra, at mærkerne blot er udtryk for udsmykning eller en tradition, hvis betydningsmæssige ophav man længe har glemt? Ikke nødvendigvis. Konsulterer man 1800-tallets folke-mindesamlere, er det i al fald tydeligt, at den magisk-religiøse forestillingsverden stadig huserer mod slutningen af århundredet, om end den er aftagende.¹² Man kan sågar

argumentere for, at troen på magi og den bevidste udøvelse heraf aldrig rigtig forsvandt, og at den stadig eksisterer den dag i dag. Dog er det vigtigt at pointere, at det ikke blot er muligt at trække en lige 'betydningslinje' fra tidligere tiders magibrug til i dag. Oftest ændrer handlinger og symboler betydning gennem forskellige perioder, og man skal derfor være påpasselig med at drage sådanne kontinuitetsmæssige konklusioner – en faldgrube, man ofte støder på i de populærkulturelle fremstillinger af magipraksissens historie. Et fænomen, som historikeren Stephen Mitchell kalder "folkloristikkens problembarn" (Mitchell, 2014).

Så hvordan afgør man, hvilken betydning de enkelte mærker har? I sagens kerne er det reelt aldrig muligt at *vide*, hvorfor nogen i fortiden har sat mærkerne. Det ville jo kræve, at man kunne spørge personen ad. Det er dog muligt at sandsynliggøre betydningen ud fra principper om mønstre og hyppighed. Hvis man ser mange af den samme type mærker optræde på de samme bygningstyper, fra samme tidsperiode, på den samme type af lokationer, er der nok tale om en sammenhæng og ikke bare tilfældigheder. Det handler med andre ord om konteksten.

Med afsæt i Åsta Østmoe Kostveits kategoriseringer opererer jeg derfor med følgende betydningsmæssige opdelinger:

- A. Et magisk beskyttelsesmærke med decideret apotropæiske eller lykkebringende egenskaber
- B. Et mærke som velsignelse eller udtryk for religiøst tilhørsforhold
Et mærke, der er udtryk for tradition, og
- C. som måske har mistet sin oprindelige betydning
Et mærke, der er udtryk for udsmykning
- D. (og dermed ikke et beskyttelsesmærke)

Dertil kommer, at ét mærke kan have flere betydningslag på samme tid, hvilket nok ofte har været tilfældet. Som arkæologen Chris Wood beskriver det i forbindelse med studier af Andreaskorsets betydning: "The same thing can, at one and the same time, be decorative, practical, symbolic, devotional and protective!" (Wood 2019, s. 10).

I tilfældet med Det Gule Palæ er det svært at komme med en endelig vurdering af mærkernes betydning. Designeren bag – om det så er C. H. Clausen selv – har i al fald været bevidst om det symbolske ophav. Der kan ej heller blot være tale om at kopiere tidligere tiders byggestil, idet meget få renaissancebygninger har haft så stiliserede mærker udtrykt på disse placeringer. Dog er det usandsynligt, at designeren bag – i denne tidsperiode, på en offentlig bygning – vitterligt har ment, at mærkerne har haft magisk, beskyttende effekt, så der er nok tale om en mere traditionsbunden årsag eller alternativt en kombination af de to. Altså kategorien C eller D.

Hvem har sat mærkerne? Og hvorfor?

Koblingen af skriftlighed og magisk beskyttelse er ikke et nyt fænomen og ej heller begrænset til tiden efter reformationen (Imer, 2018; Mitchell, 2011). Dog er der en ganske god grund til at starte undersøgelsesperioden omkring 1550: kildesituationen. Både de bygninger og til dels genstande, som mærkerne findes på, samt de skriftlige kilder, der omtaler brugen af dem, er først for alvor bevaret fra denne tid og frem. Det betyder ikke, at der ikke forekommer fund fra tidligere perioder, men det er ikke denne undersøgelses fokus.

På grund af kildesituationen vil artiklen primært omhandle perioden 1550–1750. Dog

findes der også fund fra 1750–1900, hvilket stemmer overens med det faktum, at store dele af folketroen ikke blot forsvandt med de sidste formelle troldomsforfølgelser, men i stedet fortsatte langt op i tiden (bl.a. Elleby 2022).

Pilotprojektets periodiske afgrænsning ved 1900 skyldes, at det nyeste fund stammer derfra. En borger kontaktede mig i oktober 2020, idet han havde set et TV-indslag om

Fig. 2.

Et viekors på muremestervilla fra år 1900. Mærket er placeret ved husets bagindgang. Indrapporeret af Kenneth Højland. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Dedicational cross from a builder's villa, 1900. The marking is placed beside the back entrance. Reported by Kenneth Højland. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

'mærkejagt', og mente at have nogle på sit hus i Horsens. Dog var han noget i tvivl, grundet husets sene datering. Jeg valgte derfor at tage en tur til Horsens, hvor jeg både kunne besøge den omtalte muremestervilla og de to bykirker, Klosterkirken og Vor Frelser

Kirke. Ved nærmere inspektion kunne jeg konstatere, at der ganske rigtigt var tale om to flotte sæt viekors begge placeret ved den tidligere bagindgang (fig. 2). Placeringen og motiverne taget i betragtning peger på, at der formodentlig er tale om reelle beskyttelsesmærker – om end med en sen datering.

Om det er muremesteren selv eller en anden, der har sat mærkerne, vides ikke. Uanset passer det godt med forestillingen om de øvrige 'mærkesættere'. Alt tyder på, at beskyttelsesmærkerne er blevet sat af de mennesker, der har boet i husene eller brugt genstandene eller har bestilt det ved dem, der har fremstillet dem. Der er altså tale om bønder, borgere og håndværkere. Mere usandsynligt er det, at elitens folk selv har indridset mærker i deres bygninger, om end nogle nok har bestilt udsmykninger med smukt udskårne apotropæiske mærker. Dette ses fx ses på Lundegaard Herregård, hvor Ellen Marsvin i 1636 opførte en ladebygning, hvorpå der står udsmykket: "I H S Ellen Marsvin Anno 1636" (Dansk Center for Herregårdsforskning 2014, s. 35). IHS'et er et kendt kristusmonogram, som i dette tilfælde nok har været udtryk for både ønske om velsignelse og afskrækning af onde magter.

Viekorsene på muremestervillaen fra år 1900 er derfor med større sandsynlighed udtryk for overlevende folketro end tilfældet er med mærkerne på Det Gule Palæ i Esbjerg fra samme tid.

Hvor kan mærkerne findes?

De magiske beskyttelsesmærker blev brugt som værn mod 'Det Onde'. At folk derfor ofte anvendte dem som personlige amuletter, virker ganske selvfølgeligt. På den måde kunne man beskytte sig mod farer, der kunne ramme på ens vej såsom sygdomme, ulykker og trolddom. Men hvordan forholder det sig, når man ser på de bygninger,

hvori folk havde deres daglige gang – i særdeleshed deres eget hjem?

I 1597 udgav den skotske konge, Jakob 6., værket *Daemonologie*. Kongen, der var svoger til den trolddomsjagende danske konge Christian 4., beskrev heri truslen om trolddom, samt hvorfor og hvordan man skulle komme den til livs. Blandt andet beskrev han, hvor udspekulerede og farlige troldfolk kunne være, idet de kunne trænge ind gennem de mindste sprækker og åbninger:

"... *They will come and pearce through whatsoever house or Church, through all*

ordinarie passages be closed, by whatsoever open, the aire may enter in at." (James I., s. 32).

En sådan overbevisning har med al sandsynlighed gjort sig gældende i Danmark, i al fald hvis man konsulterer fundene fra perioden 1550–1900. Her finder vi gennem arkæologiske udgravninger og private renoveringsprojekter til stadighed nye husofre i form af alt fra dyrekranier, krukker med diverse indhold (fig. 3), forstenede søpindsvin og mønter i stolpehuller til hele kalve gemt på loftet – ofte placeret ved husets mere sårbare åbninger så som vinduer, døre, tagryg og ildsteder (M. Søvsø et al., 2016).

Fig. 3.

Jydepotte med hugorm, nedgravet under staldgulvet på en gård ved Gunderup ved Esbjerg. Datering: 1800-1849. ESM 185/65. Foto: Sydvestjyske Museer.

Jutish earthen ware pot with a viper snake buried under the stable floor from a farm near Gunderup. Date: 1800-1849. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Det samme kan ses med beskyttelsesmærkerne, der kan findes på lignende lokationer. Der er også yderligere hjælp at hente fra det skriftlige kildemateriale. I retsdokumenterne til de danske trolddomsprocesser får man indblik i, hvad folk frygtede, at

magi kunne påvirke i dagligdagen. Særligt i de enkelte anklager, som vidnerne i de respektive sager har fremført, får man syn for sagen. I sin afhandling *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* har historikeren Jens Chr. V. Johansen lavet oversigter for vidneudsagnene i de jyske trolddomsprocesser i perioden 1609–1687 (Johansen 1991, s. 202–206). I landsdelens 464 processer blev der givet i alt 1714 vidneudsagn, hvoraf indholdet fordelte sig som det ses på tabel 1.

Indhold	Antal
Menneskers sygdom	510
Kvægs død	339
Menneskers død	271
Hestes død og sygdom	157
Fårs død	157
Mælken fordærvet	104
Diverse ulykker	70
Køers sygdom	39
Svins død	27
Helbredelsesmagi	23
Uspecificeret	23
Korn	22
Fordærvet ølbrygning	21
Erhverv og næring	17
Djævlbesættelse	13
Ildspåsættelse	11
Forårsaget fattigdom	11
Gæs	7
Fiskeri fordærvet	5
Kærlighedsmagi	4
Bier	3

Tabel 1.

Tabel over vidneudsagn.

Table showing witness statements.

Det fremgår altså tydeligt, at frygten for den skadevoldende magi – trolddommen – ofte var forbundet med menneskers og kreaturers død og sygdom. Ligeledes fylder en stor del af anklagerne sager vedrørende fordærvet mælkeproduktion. Disse former for frygt fortsatte også mere eller mindre uændrede helt op i 1800-tallet, som det kan læses i de utallige folkeminder. Jeg formodede inden projektets start derfor, at størstedelen af de beskyttende mærker kan findes på placeringer med kobling til vidneudsagnenes indhold – en formodning, jeg kun er blevet styrket i undervejs i forløbet.

Uden på husene findes mærkerne ofte som en del af udsmykningen, gerne i forbindelse med hoveddøren eller porten (fig. 4). Ofte vil der på ældre byhuse også være murankre, hvorpå der kan være præget mærker. Huse fra 1500 og 1600-tallet kan også have træknægte, der ofte er sat kors i. Inde i husene findes mærkerne på de steder, man mente var særligt udsatte. Her er køkken, bryggers og soveværelse de mest oplagte rum. Placeringen i selve rummet var ofte der, hvor der kunne komme noget uønsket ind – altså i høj grad vinduer, døre og ildsteder, men også bjælker ved og på loftet. I kældre er de oftest fundet ved nedgangen til rummet.

På gårde findes mærkerne ofte som en del af udsmykningen, gerne i forbindelse med hoveddøren. Inde på gårdene kan der både findes mærker i hovedhus og længer. I hovedhuset vil mærkerne ofte være placeret samme sted som i husene. I længerne – ofte der, hvor man havde heste og kreaturer – vil mærkerne tit være på bjælker, indgangspartier og vinduer.

De fleste ældre kirker har murankre udenfor, og på disse kan der optræde Andreaskors. Derudover kan der forekomme mærker på stenene ved indgange og vinduer – også dem, der i dag er blændet af. Gamle gravsten kan også have mærker indridset eller malet på sig, men det forekommer dog sjældent. Inde i kirken kan der være mærker

Fig. 4.

Dørhammer fra 1688 på frilandsmuseet Glud Museum. Foto: Glud Museum.

A door hammer from 1688 from the Glud Open Air Museum. Photo: Glud Museum.

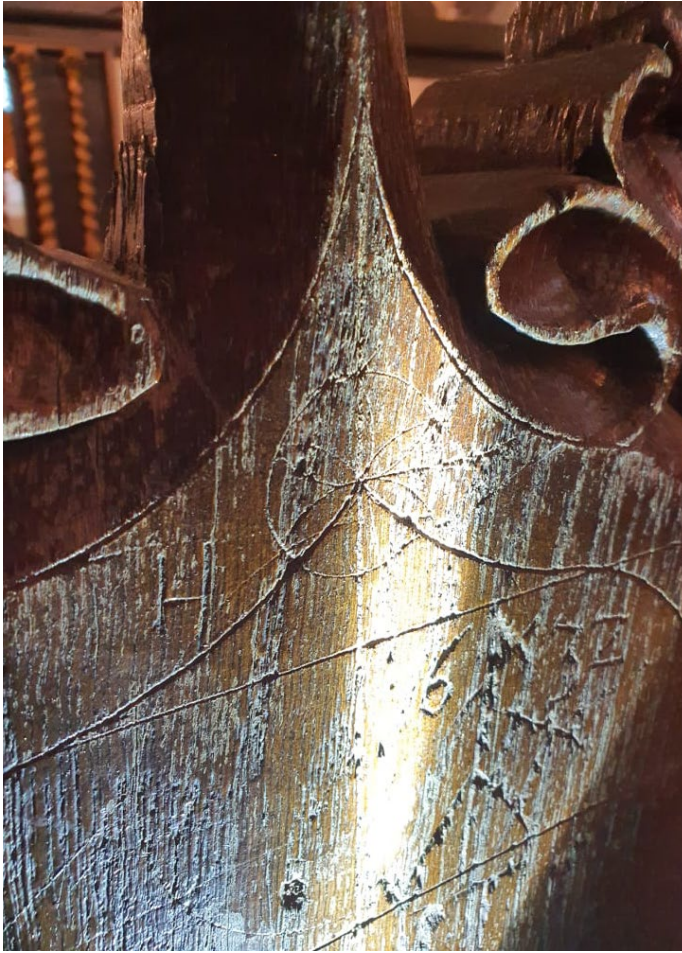

Fig. 5.

Indridset passerrose på én af kannikkestolene i Horsens Klosterkirke. Datering ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A daisy wheel from one of the Canons stalls from Horsens Greyfriars church. Date: Unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

på både vægge og inventar (fig. 5). Desværre er mange af væggene med tiden blevet kalket over og skjuler eventuelle mærker. Til gengæld er der i varierende grad bevaret gamle trædøre, trapper, prædikestole, bænke og kannikkestole, og sågar døbefonten kan være prydet med mærker. Hvis der er adgang til overetage, findes mærker ofte på loftsbjælker samt på væggen i trapperummet på vejen derop.

Magiske beskyttelsesmærker kunne også tjene deres formål på flytbare genstande – både personligt udstyr og løsøre. De fleste

kender til smykker med korsvedhæng, og særligt IHS-mærket som smykke var populært i renæssancen (se afsnit om kristusmonogrammer og Maria-mærker). Mærkerne kunne også optræde på amuletter både de fysiske og skriftlige. Sådanne figurerede ofte i de berygtede sorte bøger – i Danmark ofte betegnet som Cyprianus'er – der skulle være skrevet af magiudøvere selv.¹³

Bøgerne beretter også fra tid til anden om brugen af beskyttelsesmærker. Én af de bedst bevarede Cyprianus'er fra 1600-tallet må siges at være „Hexe- og Kunstbog“ fra

1663, der i dag findes på Det kongelige bibliotek. Heri kan der blandt andet læses om en kur mod forgjort – altså ødelagt ved magisk hjælp - smør eller mælk:

"Gør et trehjørnet ostekar af majrøn og skriv et kors midt på bunden med en skarp kniv, og i det ene hjørne med store bogstaver: IN IPSO - i det andet hjørne: CUM IPSO - i det tredje hjørne: PER IPSUM. Og runden omkring korset SUNT OMNIA." (Henningsen, 1969 s. 173).

Teksten fra de tre hjørner er den bagvendte rækkefølge af den klassiske, katolske remse "Per Ipsum, Cum Ipso, In Ipso" efterfulgt af "est tibi Deo Patri omnipotenti, in unitate Spiritus Sancti, omnis honor et gloria" (Ved Ham, og med Ham, og i Ham, tilkommer

der Dig, Gud Fader den Almægtige, i Helligåndens enhed al hæder og ære). Kombinationen af det katolske og 'det omvendte' er typisk magisk praksis i perioden. Alt, hvad der var katolsk, blev set som trolddom efter reformationen i det lutherske Danmark. Ligeledes havde man helt fra senmiddelalderen en idé om, at troldfolk gjorde alting omvendt af gode, kristne mennesker, hvilket man bl.a. kan se flere eksempler på i Albrecht Dürers berømte maleri "Heks rider omvendt på ged" fra omkring år 1500 (Petherbridge, 2013).

Særligt genstande, der kobler sig til husstandens daglige gøren og laden, synes at være berørt af beskyttelsesmærker – ikke mindst dem, der kobler sig til mælke- og ølproduktionen (fig. 6).

Fig. 6.

Halvdelen af tøndelåg eller -bund, med indbrændt malteserkors og paddehatlignende figur. Datering: Senmiddelalder eller renaissance. ASR M7727, 7990. Foto: Sydvestjyske Museer.

Half of a barrel lid or bottom, with a branded malta cross and a mushroom hat clad figure. Date: The Late Middle Ages or the Renaissance. Photo: Museum of Southwest Jutland.

De enkelte mærkefund

Denne artikel baserer sig på to grupper af mærkefund: de, der er blevet indrapporteret af borgere til pilotprojektet "Fri Os fra Det Onde" samt egne fund gennem selvstændige studier.

Gennem pilotprojektet modtog jeg 46 fund, der fordeler sig således¹⁴:

Nr.	Mærke(r)	Placering	Lokation	Datering	Kategori ¹⁵
1	2 x passerroser	Indridsede i træbjælke under taget	Vodder Kirke, Sønderjylland	Ukendt, men formodentlig senmiddelalder	A
2 + 3	2 x Andreaskors	Malet på to træplader fra husfacade	Privat hus. Fanø, Vestjylland	Ukendt, men formodentlig 1700-tallet	B eller C
4 + 5	1) 2 x viekors. 2.1) 1 x bogstavmærke. 2.2) 1 x bogstavmærke. 2.3) 2 x dyremærker	1) Indridset med passer på mursten ved gammel bagindgang. 2.1) Et 'K', der er trykt ind i en mursten på forsiden af huset. 2.2) En samling bogstaver (M + M + T?), der er ridset ind i hinanden, på forsiden af huset. Ligeså, længere henne, et 'A A'. 2.3) To indridsede fisk/havdyr på forsiden af huset	Privat hus, Horsens, Midtjylland	Huset er fra år 1900, og mærkerne er formodentligt indridset der	1) A eller C/D. 2.1) Formodentlig trykt ind i murstenen af praktiske årsager. 1.2) Formodentlig ikke beskyttelsesmærker, men personlige initialer. 2.3) Måske B (kristent symbol), men sikkert ikke beskyttende
6	1 x IHS	Centralt placeret i overliggeren på gammel port. Desuden læser teksten på overliggeren <i>"Gud bevar dite hvs al sin ære og alt hvad der inden for mon vere"</i>	Privat hus, Sæby, Nordjylland	1624	A eller B
7	1 x Andreaskors	Andreaskors på muranker	Osted kirke, Sjælland	Ukendt	B
8	1 x latinsk kors	Placeret i midten af en overligger til hovedindgangen på en gård	Det såkaldte "Stenstruphus" på Frilandsmuseet, København	1684	A eller B
9	1 x IHS	Placeret på døroverligger i indgangsparti	Privat hus, Odense	Ukendt, men bygningen er fra omkring 1677. Døroverliggeren ser tidssvarende ud	A eller B

10	1 x IHS	Placeret på bjælke i mølle	Svaneke Stubmølle, Bornholm	1634	A
11	1 x viekors, 1 x passerrose, 1 x Andreaskorskæde	Udskåret på manglebræt	Ikast, Midtjylland	1756	A eller B
12	1 x passerrose	Indridset (med passer) på mursten ved bagindgang. Udvendigt	Århus Domkirke, Midtjylland	? Umiddelbart har det været indridset længe (at dømme efter furerne), så et sted mellem 1550-1800	A
13 + 14	1) 6 x Andreaskors. 2) 5 x latinske kors.	1) Andreaskors indridset øverst i bindingsværket. 2) Latinske kors indridset i træknægtene	Privat hus, Ribe, Sydvestjylland	Ifølge FBB er huset dateret til 1597	A eller B
15	8 x Andreaskors	Otte murankre på samme hus	Privat hus, Randers, Midtjylland	Ifølge FBB er huset dateret til 1795	A eller B
16 + 17	1) 1 x pentagram. 1 x passerrose. 2) 1 x passerrose	1) Indridset på manglebræt. 2) Indridset på vævespjæld (samme sæt)	Fra privat hjem, Maribo, Lolland	1) 1882. 2) Formodentligt det samme	Begge: C
18	1 x latinsk kors. 2 x Andreaskors	Det latinske kors er udskåret i en osteske, og Andreaskorsene er indridset i dens håndtag	Fra privat hjem, Horsens, Midtjylland	Formodentligt 1700-tallet	A
19	1 x mønstermærke	Trekant med pilespids, indridset på træhøvl	Fra privat hjem, Varde	Midten af 1800-tallet	D - Bomærke
20	10 x passerroser. 1 x hjerte. 12 x Andreaskors.	Udskårne i trækiste (til opbevaring, ikke begravelse). Låsen er formet som et hjerte, der i engelsk forskning betragtes som ondtafværgende. (Easton, 2016, s. 50-52). Andreaskors indridset i jernbeslagene indvendigt	Fra privat hjem, Gladsaxe, Sjælland	1600-tallet	A
21 + 22	1) 1 x Maria-mærke. 2) 1 x Maria-mærke	1) Stort, omvendt W (med et ekstra V i), indridset over døren. 2) Stort, omvendt W, indskåret over det ene vindue	Fra privat hjem, Syd-Norge (dengang del af DK)	1600-tallet	A
23 + 24 + 25	1) 2 x sommerfuglekors. 2) 1 x IHS. 3) 3 x malteserkors.	1 + 2) Indridset på hver side over Bjælkehusets indgangsdør. 3) Indridset over bjælkehusets kælderlem	Fra privat hjem, Finnmark, Norge (dengang del af DK)	1620'erne	A
26 + 27	1) 1 x passerrose. 2) Pil-mærke.	1) Indridset i døren mellem gårdens køkken og bryggers (hvor der blev tilberedt øl m.m.). 2) I brolægningen i gårdrummet, pegende mod brønden (2 m lang)	Læsø Museum, Læsø	Gården nævnes første gang 1630, og mærkerne er formodentlig sat deromkring.	1) A 2) D bomærke/andet praktisk)

28	2 x passeroser	Udskåret i gulvsten, fundet under udgravning af Franciskanerklosteret i Svendborg.	Svendborg, Fyn	Formodentlig senmiddelalder	B
29	6 x Andreaskors	Indridset i bindingsværk, lige under taget.	Ribe, Sydvestjylland	Ifølge FBB er huset dateret til mellem 1525 og 1550	A eller B
30	1 x mønster	Et mønster med pil og firkant, indridset i mursten på husets langside	Privat hjem, Vejle	Ifølge FBB er huset fra 1822	D - Formodentligt bomærker
31	1 x IHS	Indskåret i mærketavle fra Pernille Lykkes Sjøleboder.	Odense, Fyn	1617	B
32 + 33	1) 1 x bogstavmærke. 2) 1 x sommerfuglekors.	1) Et indridset P eller D i en gammel bjælke, om hvilken det rygtes, at den aldrig må fjernes. Placeret ved indgangen til stalden. 2) Indridset ved indgangen til stalden, senere kalket over.	Privat hjem, Læsø	Formodentlig 1750-1850	1) Ukendt mærke, men muligvis A? 2) Formodentlig A
34	Indridsede tegn	4-5 "runelignende mærker" i bunden af en lysestage	Privat hjem, Faxe, Sjælland	Mellem 1750 og 1850	D - Formodentligt bomærker
35	1 x bogstavmærke	Bogstavet S indridset på kirkemur i mursten.	Løjt Kirke, Sønderjylland	Mellem 1550 og 1800	D - Formodentligt bomærker
36	1 x passerose	Udformet i brochesmykke. Borger oplyser, at dette smykke (og andre magen til) blev båret som alternativer til kors i mellemkrigstiden - med en slags "7-9-13-overtro."	Bramming, Sydvestjylland	~1918-1936	B eller C
37	Flere passerroser. Flere viekors. Flere Andreaskors.	Placeret rundt om porte og døre	Det Gule Palæ på Esbjerg Havn, Sydvestjylland	1899	C eller D
38	Indridsede bogstaver	Bag på altertavlens Jomfru Maria-figur. Bogstaverne kan tydes som XX og AW samt noget uklart.	Vor Frues Kirke, Odense	1492	A eller D
39 + 40	1) 1 x Andreaskors. 2) 1 x passerrose	1) Indridset i væg ved indgangen til døren. 2) Tegnet med passer (og blyant), og sidder på stolpe.	1) Teglværksbygningen, Den Fynske Landsby. 2) Vindmøllen, Den Fynske Landsby. Odense.	1) Slutningen af 1800-tallet. 2) Møllen er fra 1832, men mærket formodentligt noget senere	1) A eller C 2) A
41	1) 1 x Andreaskors i cirkel. 2) 1 x Andreaskors	1) På bindingsværksstolpe bagerst på huset, udvendigt. 2) Udvendigt, ved et vindue. Begge dele gamle, formodentligt sat ved opførelsen.	Fyn	1877	Begge: A eller C

42	Flere Andreaskors. Flere passerroser	På jernbeslagene på en gammel port	Eiler Rønnovs Gård, Odense Bys Museer, Fyn	Ifølge FBB er bygningen fra 1547	A
43	Flere passerroser. Flere Andreaskors. Flere øvrige symboler	Placeret uden på og inden for bygningen.	Københavns Rådhus, Sjælland	1892-1905	En blanding af C og D
44	Uvist antal passerroser	Placeret uden på og inden for bygningen. Skal nok ses som en til elementer fra folketroen	St. Laurentius tårnet, Roskilde, Sjælland	Ukendt, men må være mellem 1735 og slutningen af 1800-tallet	A
45	1 x IHS	Indridset i sølvstob (kande)	Rønnebjerg Storgård, Nordjylland (Fra Nationalmuseets Udstilling)	~1625	B
46	1 x bogstavmærke. 1 x mønster	Et K og R sammen + Cirkel, trekant og streger på skrå. Begge indridsede på søjler i kirken	Ribe domkirke, Sydvestjylland	1550-1800	D - bogstaverne er formodentligt initialer, mønsteret bomærke.

Tabel. 2.

Indrappoterede mærker.

Reported markings.

De indkomne rapporteringer fordeler sig ganske bredt geografisk, med et overtal af fynske og sydvestjyske fund. Iblandt er der en del IHS'er, Andreaskors og passerroser. Mærkerne er både på og i private samt offentlige bygninger samt flytbare genstande, oftest fra 1600-tallet eller senere – og endda langt op i 1800-tallet. Flere af mærkerne er heller ikke, hvad jeg vil vurdere som beskyttelsesmærker, men ofte bomærker eller andre ikke-magiske tegn. Slutteligt fordeler en del sig i flere grupper, der vil kræve personlig inspektion for at kunne sige noget mere præcist.

Foruden de indkomne mærkerapporteringer, har jeg selv løbende foretaget studier – både i 'felten' (bygninger og genstande) og via elektroniske ressourcer. Det er svært

at sætte et præcist antal på de fund, jeg selv har fremdrevet. De fysiske fund, jeg selv har opdrevet i 'felten', udgør et fåtal af samlede antal; Grundet begrænsede projektmidler har det ikke været muligt at opsøge så mange fysiske steder, som jeg gerne ville. Dog har jeg, på enkelte steder (udvalgt på baggrund af præciserede søgninger online), fundet en bred vifte af spændende mærker. Her fremstår Klosterkirken i Horsens som noget særligt, idet jeg her indenfor både lokaliserede indridsede passerroser, latinske kors, koncentriske cirkler og diverse kristusmonogrammer.

I det store og hele har jeg dog især brugt tid på de elektroniske og publicerede ressourcer, hvor jeg først og fremmest taget stikprøver i

museernes samlinger (SARA)¹⁶ og det store værk *Danmarks Kirker*,¹⁷ hvortil jeg har suppleret med billeder fra websiden Danmarks Største Kirkegalleri.¹⁸ Ligeledes har jeg fundet flere eksempler på både FBBs (Fredede og Bevaringsværdige Bygninger) database¹⁹ og www.arkiv.dk, hvor en del fotos samt beskrivelser uden illustrationer forekommer. En stor del af disse fund er svære at udtale sig om, før jeg har mulighed for selv at opsøge dem; nogle er ret tydeligt beskyttelsesmærker (bedømt ud fra datering, placering, mønster og proveniens), mens andre er mere usikre. Problematikken er ofte, at mærkerne betegnes meget forskelligt, hvilket gør dem svære at præcisere. I bedste fald anføres de som bomærker eller graffiti, men oftest står de anført som 'indridsninger', 'mønstre', 'tegninger' etc., eller blot som 'tegn på tidens

tand'. Det er derfor nødvendigt at foretage yderligere studier af disse 'fund', før der kan siges noget mere konkret om dem.

Desuden er det værd at bemærke, at det – grundet gentagne omgange af COVID-19-udbrud – i det store og hele ikke har været muligt at besøge private huse indvendigt, inden for projektets afsatte periode. Jeg har dog truffet aftaler om sådanne besøg til et senere tidspunkt.

Umiddelbart kan de forskellige typer af mærker i mine egne fund opsummeres således: Der er i både indrapporterede og egne fund en stor variation i kategorierne. Jo ældre fundene er, jo større sandsynlighed er der for, at de placerer sig i kategori A, B eller D. Kategori C er derimod ganske naturligt ofte repræsenteret blandt de nyere fund. Desuden

Mærketype	Antal	Heraf på bygninger	Heraf på bygninger
Latinske kors	42	24	18
Andreaskors	39	31	8
Viekors	6	2	4
Passerrose	53	2	51
Pentagrammer	7	1	6
Kristusmonogrammer	27	14	13
Maria-mærker	2	2	0
Hestesko	12	12	0
Stenriller	14	14	0
Ild-mærker	0	0	0
Diverse	26	9	17
I alt	228	111	117

Tabel. 3.

Typer af mærker.

Types of markings.

har jeg betydeligt flere tilfælde af mærker fra gruppe A og B i mine nyere fund (1750–1900) end de indkomne rapporteringer. Dette skyldes ganske givet, at jeg har målrettet min søgning derefter.

Hvad betyder mærkerne fra de danske fund?

De følgende afsnit beskriver typer af mærker, der allerede er identificeret i en dansk kontekst enten via indrapporterede mærkefund eller egne studier (Tabel 3). Et større, struktureret forskningsprojekt vil sikkert kunne afsløre endnu flere typer af beskyttelsesmærker og rumme både gennemgående samt regionsbestemte udformninger og fortolkninger. De fund, der indtil videre er gjort herhjemme, trækker alle på en kristen kontekst og kraft derfra. Faktisk er symbolerne oftest nogle, der er taget direkte ud af kirkens rum. Dette er helt i tråd med periodens opfattelse af et godt, kristent levned som et værn mod onde magter og en skæbne i skærsilden. I sin berømte visitatsbog fra 1543 gav biskoppen Peder Palladius "Om troldkvinder en formaning og undervisning", hvori han beskriver det således:

"Det skeer ikke end gerne gudfrygtige Folk udi deres Huse, at de faa Skade af Troldkvinder. Hav ikke uden Tro til Gud, og lær alle Dine Born Troen, og hold ingen losagtige eller Skændsels Folk eller Levnet i Dit Huus, hvad skal det gieide, at ingen Djævels Troldvinde skal kunne giore Dig Skade, enten paa Din Mælk eller Smor, eller paa Din Mandhold eller Førlighed, eller paa nogen Ting, Du haver i Dit Huus." (Helveg 1853–59, s. 581).

At det ikke var meningen, at den kristne beskyttelse skulle tages så bogstaveligt som udformningen af reelle mærker, var en anden sag, der diskuteres i næste afsnit. Realiteten var, at folk tog kirkens beskyttende symboler med sig hjem og stolede på, at de også der kunne trække på deres beskyttende kraft. Det ses blandt andet beskrevet i Anne Brades Bønnebog fra omkring år 1500, hvori hun skriver:

"Jhesu Christi kors hielæ mek [mig] oc være i dagh foræ mek oc offuer mek oc effter mek, so ath wvennem [wvennen], som ær dieuffuelen, flyer fra mek, ther han seer mek, i vors herre Jhesu naffn ..." (Ohr 1927, s. 343).

Det fleste mærker er 'hjemmegjorte' med knive, passere eller påmalet farve (og senere blyant), og ses sjældent som smukt, stiliseret udført. Ofte er de også mere eller mindre hemmeligt placeret, hvilket muligvis skyldes, at magipraksissen i visse perioder var strafbar eller, at man senere blev set som enfoldig og overtroisk ved troen på sådanne midler (Elleby, 2022). Undtagelsen her er de mange smukt udsmykkede indgangsportaler i pænere huse, gårde og slotte, der ofte har Kristus-monogrammer eller latinske kors indridset. Som i tilfældet med Ellen Marsvins ladebygning fra 1636 er der formodentligt tale om et ønske om velsignelse og tilkendegivelse af tro med en iboende forståelse af, at det også kan afværge Det Onde.

Forskellige korsformer

I 1844 skrev N. F. S. Grundtvig salmen *Sov sødt, barnlille*, hvori der står:

*"Med Fingrene grande
Slaa Kors for din Pande,
Med Guds-Barnets Røst
Slaa Kors for dit Bryst,
Saa skal ingen Djævel dig giæste"*

At korset – mere eller mindre bogstaveligt – kunne afværge djævl og andet ondt, var på daværende tidspunkt bestemt ikke en ny tanke. Som selve symbolet på kristendommen, blev korset gennem århundreder set som særligt apotropæisk, med sin egen iboende kraft. Historikeren Stephen Mitchell, der har skrevet en del om magi i Skandinaviens middelalder, fortæller blandt andet om en populær amulet fra 1200-tallet, hvorpå

ordene "Betragt Herrens kors; flygt, I fjendtlige magter" står indridset (S. Mitchell 2011, s. 49). Efter reformationen blev en sådan brug af korset fra både øvrighed og kirke set ned på som levn af katolsk praksis og dermed farligt for en rettroende protestant. Den berømte teolog Niels Hemmingsen gik endda så langt, at han hævdede, at sådan en praksis var gudsbespottende og bragte udøveren i fare for at fortabe sin sjæl til Djævelen – eller som han betegnede det: "Gud til foractelse / oc sig selff til fordømmelse" (Hemmingsen 1618, s. 78). Ikke desto mindre fortsatte brugen af korset som apotropæisk symbol og

var i høj grad populær under trolddomsforfølgelserne på alt fra bygninger til amuletter og hverdagens øvrige genstande. Helt op til tiden for folkemindesamlernes værker ser vi korsets effekt, som J. M. Thiele beskriver det: "På Fyn har almuen den tro, at man ved at tildanne små kors af ni slags træ og bære disse på sig, kan beskytte sig imod sygdomme" (Thiele 1968, s. 122).

Det er da også korsene i deres forskellige former, der forekommer oftest som magiske beskyttelsesmærker i de danske fund. Først og fremmest er der de latinske kors, som

Fig. 7.

Bindingsværksknægt af eg fra Ribe. Nederst er indridset et latinsk kors. Datering: Renæssancen. ASR M553, 554d. Foto: Sydvestjyske Museer.

Half-timbered oak brace from Ribe. A Latin cross inscribed at the bottom. Date: The Renaissance. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 8.

Andreaskors på renæssancebygning i Sønderportsgade, Ribe. Nederst på træknægtene er der også indhugget latinske kors. Datering: Renæssancen. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

St. Andrews cross from a renaissance building, South Gate road, Ribe. At the bottom of the brace, a carved Latin cross. Date: The Renaissance. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

de fleste nok vil betegne som den klassiske korsform. Ofte optræder den på flere af 1500-1600-tallets træknægte, hvoraf en by som Ribe er særligt leveringsdygtig (fig. 7). Ofte ses sådanne kors enten i knægte over en indgang eller på knægte hele vejen rundt om huset.

Derudover ses de latinske kors ofte på personligt udstyr som smykker og indridset i dagligdagens genstande til fremstilling af mad og drikke fx bryggekar, dejtrug og smørkærner, som den der nævnes i Cyprianus'en fra 1663. Skikken

fortsætter langt op i tiden og nævnes både i folkemindesamlinger fra 1800-tallet samt i forbindelse med genstande i museumssamlingerne. Blandt andet kan Nordjyllands Historiske Museum skrive om en smørkærne fra 1850, at "Låget er ornamenteret med et apotropæisk kors mod smørhekse og forsynet med korsformet greb". Her formodes der at være tale om et latinsk kors, men genstandsposten er ikke forsynet med billede.²⁰

Den korsform, jeg dog oftest er stødt på i dansk sammenhæng, er det x-formede Andreaskors

(fig. 8 og 9). I Gads symbolleksikon beskrives det således:

“Blandt de talrige korsvarianter med forskelligt budskab skal det X-formede Andreaskors nævnes, crux decussata, som apostelen Andreas skal være blevet henrettet på, og som ses som kærv på både forhistoriske knogler og på magiske redskaber som skal bortskræmme hekse...” (Biedermann 1991, s. 76).

Korset, der også kendes fra det skotske flag The Saltire, er også blevet set som et symbol

Fig. 9.

Muranker med Andreaskors fra Nederdammen 25b i Ribe. Datering ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Wall anchors formed as St. Andrew crosses from Nederdammen 25b in Ribe. Date: Unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

for Jesus, idet den græske stavemåde for Kristus var ΧΡΙΣΤΟΣ, der startede med bogstavet 'x'. Forkortelsen ses stadig i brug i dag, særligt til juletid, hvor 'Christmas' forkortes 'X-mas' flere steder – blandt andet på den velkendte, danske juleøl fra Royal Unibrew. Andreaskorsets betydning i forbindelse med udsmykning af private hjem og genstande har været genstand for megen diskussion gennem de seneste årtier, men er efterhånden blevet anerkendt som overvejende af apotropæisk betydning.²¹

Timothy Easton beskriver deres anvendelse således: "In houses and churches these are most commonly found on window stay bars and door latches. In Germany the temporary wooden centre posts of the barn entrances for the double doors to close against, known here as 'standards', were also incised with an X form to bar any misfortune" (Easton 2016, s. 54). De kendes også fra studier i apotropæiske symboler på støbejernsovne (Easton & Hodgkinson, 2013). Det er da også på jern, at de hyppigst optræder i de danske fund, særligt på murankrene.

Overalt i landet findes der hundredvis af murankre, der er udsmykket med Andreaskors – enten selvstændigt eller indkapslet af to vandrette streger. Betydningsmæssigt er der nok tale om en kombination af udsmykning og hverdagsbeskyttelse, hvor det var en nem måde at tilføje til husets beskyttelse mod onde kræfter, forstærket af jernets kraft (se afsnit om 'jernets beskyttelse'). Murankrene med Andreaskors kan ses på både kirker og boliger fra 1500-tallet og langt op i 1800-tallet. Som med så mange af de magiske beskyttelsesmærker må det formodes, at symbolernes betydning op mod 1900-tallet nok snarere trækker på tradition frem for et decideret ønske om magisk beskyttelse – eller også har betydningen

skiftet til en mere lykkebringende funktion. De korsprydede murankre kendes også fra både England og USA, og kan formodentlig findes adskillelige andre steder. (Easton, 2016; Wood, 2019) Dog ses de engelske og amerikanske eksempler slet ikke i samme målestok som de danske, hvor de optager en stor andel af det samlede antal beskyttelsesmærker.

En anden korsform, der sjældent – om ikke andet i dansk kontekst – optræder som beskyttelsesmærke, er viekorsene (fig. 10). De kaldes også indvielseskors, idet de blev brugt ved indvielsen af en ny kirke. Der

findes da også stadig mange bevarede viekors i de danske kirker, men her er der næppe tale om beskyttelsesmærker, men regulære kirkeudsmykninger. I engelske fund optræder de jævnligt på lige fod med andre korsformer uden for kirkens standardiserede udsmykninger enten på kirkemure eller i private hjem, men udebliver i pilotprojektets og egne fund. Foruden tilfældet af viekorsene på den horsensianske villa fra år 1900 har jeg kun kunnet lokalisere dem på enkelte manglebrætter. Muligvis ville en større undersøgelse – blandt andet af andre museers samlinger af genstande – kunne fremvise andre resultater.

Fig. 10.

Viekors fra Verving Kirke ved Odense. Datering: Sengotisk. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuset.

An inaugural cross from Verving parish church near Odense. Date: Late Gothic. Photo: Arnold Mikkelsen, The National Museum of Denmark.

Passerroser

Et af de mest omdiskuterede og velrepræsenterede magiske beskyttelsesmærker er det symbol, jeg har valgt at henvisne til som 'passerrosen' (fig. 11, 12 og 13). Egentlig en norsk betegnelse beretter beskrivelsen om en blomsterform, der er tegnet med en passer. På engelsk kaldes den ofte 'daisywheel' eller 'hexafoil', men er også kendt som 'livets blomst'. Selve symbolet har eksisteret i århundreder og kendes blandt andet fra antikkens Rom, hvor betydningen oftest tilskrives solsymboler. Senere i middelalderen findes der eksempler på passerrosen overalt i Europas kirker og efterfølgende også i private hjem.

Mærkets symbolik har længe været diskuteret i forbindelse med beskyttelsesmærker, men er efterhånden bredt accepteret som værende apotropæisk (Hoggard 2019, s. 75). Matthew Champion mener, at symbolet skal ses som en form for spirituel og religiøs beskyttelse til mærkesætteren (Champion 2015, s. 44), mens Brian Hoggard og Timothy Easton mener, at

Fig. 11.

Passerrose og begyndende cirkler, indridset ved døren mellem bryggers og køkken. Fra hus på Læsø fra 1600-tallet. Foto og indrapportering: Anna Søe.

A daisy wheel with possible encirclements, carved into the door between the scullery and the kitchen. From a house on the island of Læsø dating from the 17th century. Photo and informant: Anna Søe.

Fig. 12.

Passerrose, tegnet med blyant, tæt ved døren. Fra inder siden af fængselscelle i St. Laurentius-tårnet i Roskilde. Foto og indrapportering: Anna Søe.

Daisy wheel, drawn in pencil, close by the door. From the inside of a prison cell in the St. Laurentius tower in Roskilde. Photo and informant: Anna Søe.

det ondtåfværgende symbol skal ses som 'dæmonfælde'. Ved at trække sin kraft på sit endeløse design kunne de fange dæmoner, som ikke kunne bryde ud, når først de var fanget (Hoggard 2019, s. 85). I et onlineforedrag fra 2021 argumenterede Champion for, at passerrosen i virkeligheden var en kors-variant, idet han kunne fremvise tidlige eksempler på en sådan anvendelse i flere af middelalderens kirker. Dette fjernede dog ikke den apotropæiske effekt - tværtimod. I stedet mener Champion, at man skal se passerrosen som én af flere korsformer, hvor kraften - altså den magiske beskyttelse - kom fra selve korset, og ikke de individuelle former, det end måtte have (Champion, 2021). Umiddelbart er jeg tilbøjelig til at give Champion ret set i lyset af de danske fund, hvor passerrosen af og til optræder som erstatning for viekorsenes mere klassiske placeringer fx på alterdisken eller murene, hvor viekorsene stadig kan findes (fig. 13 og 14). I denne sammenhæng er der dog ikke tale om reelle magiske beskyttelsesmærker, men snarere velsignelser med iboende beskyttelse via korsets kraft.

Fig. 13.

Passerrose som viekors i Kølstrup Kirke ved Kerteminde, dateret til o. 1500. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

Daisy wheel utilized as a devotional cross in Kølstrup parish church near Kerteminde, dated to c. 1500. Photo Arnold Mikkelsen, The National Museum of Denmark.

Åsta Kostveit beretter, at passerroserne, som hun kalder seksbladsroser, ofte forefindes på genstande i forbindelse med mælkeproduktion, hvilket også er tilfældet for Danmark. Det bliver synligt, når man søger de danske museumssamlinger igennem, hvor det blandt andet myldrer frem med gamle oste- kar og smørforme, der er prydet med passerroser (fig. 15). Dog forekommer de i langt højere grad som karvsnit på kærestegaver fra midten af 1600-tallet og op til slutningen af 1800-tallet. Gaverne tog ofte form af manglebrætter, spånæsker, banketærskler og syskrin (fig. 16), og mærkernes formål var her at overlevere sin hjertes udkårne enhver form for beskyttelse og lykke (Benzon,

1979). Sandsynligvis har symbolerne på kærestegaverne såvel som andre beskyttelses- mærkerne ændret betydning over årene og gået fra ondtavfærgende til lykkebringende for til sidst at blive udtryk for en tradition, de færreste kender betydningen af. Her behøver man blot at tage et kig i mange af landets genbrugsbutikker, der som regel indeholder et manglebræt eller to med diverse symboler på, ofte udført i 1900-tallet. Selv købte jeg sidste år et manglebræt med passerroser i en ripensisk genbrugsbutik og spurgte den ældre ekspedient, om hun vidste, hvad symbolerne betød. "Åhr, ikke noget", sagde hun. "Det pynter. Sådan så de også ud i mit barndomshjem."

Fig. 14.

Passerrose på alterdisk i Endelave Kirke, dateret til 1697. Foto: Jesper Weng, Nationalmuseet.

Daisy wheel on an altar paten from Endelave parish church, dated to 1697. Photo Jesper Weng, The National Museum of Denmark.

Fig. 15.

Osteform i fyrretræ, dateret 1825. I bunden ses en stor, indskåret passerrose. NJM 7699. Foto: Nordjyllands Museum.

Pine wood cheese form, dated to 1825. On the bottom there is a large incised daisy wheel. Photo: The Historical Museum of Northern Jutland.

Fig. 16.

Syskrin i egetræ med nålepude. På låget udskåret englehoved samt santolaroser med hjerter, nederst to passerroser på ydersiderne. Datering: 1600-1700-tallet. ASR M1134, 1135. Foto: Sydvestjyske Museer.

Oak sewing box with needle pillow. On the lid, a carved angels head and triskelion with hearts, at the bottom two daisy wheels on the outer side. Date: 17th-18th century. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Pentagrammer

I Gads symbolleksikon beskrives pentagrammet således:

"I Japan strør man salt på tærskelen for at den skal afværge dødsånder. I Europa skar man mange steder et pentagram i den, hyppigere dog i bjælken eller døren" (Biedermann 1991, s. 159).

Af alle de magiske beskyttelsesmærker er pentagrammet nok det tegn, de fleste danskere vil kunne identificere – foruden det latinske kors. Pentagrammet, der har en godt 5000 år lang historie bag sig, kobles i dag ofte til moderne hekse og udøvelsen af trolddom. Derimod havde tegnet betydning af kristent symbol i perioden 1550–1750, hvor dets fem takker symboliserede Jesus' fem sår på korset: nagler på hænder, nagler på fødder og

såret efter Sankt Longinus' lanse (Champion 2015, s. 47-52).

Pentagrammet var et velkendt, stærkt apotropæisk mærke over alt i den vestlige verden, herunder Norden. I Norge gik mærket også under navnene "alvekors, hekselås, tussemerke, nissemerke, murukross og markors" (Korsveit 1997, s. 78), hvilket ligeledes kendes fra Danmark. Ofte blev mærket brugt til decideret at holde troldfolk borte.

I projektets indrapporterede fund spiller pentagrammet en ganske lille rolle. Derimod har jeg selv gjort opdagelser på de oftest flytbare genstande – herunder gammelt kirkeinventar, drikkekrus, smørkærner og smykker (fig. 17 og 18). Det er ganske sandsynligt, at et større forskningsprojekt også vil vise langt flere tilfælde af pentagrammer i en dansk kontekst.

Fig. 17.

Pentagram, flankeret af adskillige andre bo- og beskyttelsesmærker, indridset på den gamle kirkedør i Endelave Kirke. Datering: Ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A pentagram flanked by several other owner- and protective markings, carved into the old church door of Endelave parish church. Date: unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 18.

Munkesten fra Ribe Nørreport med indridset pentagram. Mørtelspor indikerer, at den har været muret ind, så pentagrammet har været skjult. Datering: Senmiddelalder. ASR 1108x53. Foto: Sydvestjyske Museer.

Early medieval brick from Ribes North Gate with an inscribed pentagram. Traces of lime mortar indicate that the brick face has been enclosed in the brickwork, so the pentagram must have been hidden from sight. Date: The Late Middle Ages. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Kristus-monogrammer og Maria-mærker

Som erstatning for én af de mange korsformer kunne man også trække på kraften fra magiske bogstaver, der symboliserede enten Jesus eller Jomfru Maria.

Kristus-monogrammer kunne skrives på flere måder, men ses i dansk kontekst oftest som et IHS-mærke:

"Bogstaverne IHS, forkortelse for Ihesus (egentlig misforstået latinisering af det græske IHC eller IHΣ af IHΣΟΥΣ) og undertiden tolket som »I(esus) H(ominum) S(alvator)« (Jesus, menneskenes frelser), eller som »I(n) H(oc) S(igno) v(inces)« (ved dette tegn skal du sejre)" (Benzon u.å., s. 3).

Pudsigt nok er IHS og andre Kristus-monogrammer ikke noget, der optræder så ofte i de engelske studier, men ganske ofte i de danske fund. Faktisk er det et af de mærker, jeg oftest har fået tilsendt og selv fundet, muligvis fordi det er så let genkendeligt. Mærket optræder på private og personbårne ejendele og på bjælker i stalde, men i højeste grad over indgange til bygninger (fig. 19, 20 og 21). Oftest er det IHS-mærket der ses, men i enkelte tilfælde kan der også kaldes på andre hellige kræfter. Umiddelbart virker det som om, at IHS-mærket blev anvendt mere til offentligt skue og mindre hemmeligt. Det kunne type på, at mærket i højere grad blev set som en blanding af velsignelse, fremvisning af trosforhold og beskyttelse snarere end et rent magisk beskyttelsesmærke.

I *Gammel Dansk Bindingsværk* beskriver Gorm Benzon, hvordan et gammelt hus fra Køge opført i 1527 har haft en beskyttende indskrift over indgangen: *"I sin helhed har den lydt: "Ihesus-Maria-Anna-ano-dni-MCXXVII". Mindre kunne det ikke godt være, thi det var en påkaldelse af tre fromme generationer, Anna, Jomfru Marias mor, Jomfru Maria selv og endelig hendes søn, Jesus. Tilsammen skulle de værne huset og dets beboere mod alt ondt"* (Benzon 2000, s. 100).

Til trods for, at reformationen forbød helgendyrkelse, fortsatte tilbedelsen og påkaldelsen af Jomfru Maria langt op i tiden, hvilket 1500-1700-tallets mange trylleformularer vidner om. I Nationalmuseets

samling forefindes bl.a. en formular fra 1600-tallet, hvorpå der står:

"Wdi vor Herris iesù NAfn forbiuder ieg Alle signe oc TroidManer At skade dise Tuende Jesù Christi Tiener Necolaus Laureti f æt Zidzil Petri f deri Melck Eller Qúegz Nöte oc Gafn. A di icke Mere skall bkome der Af End diefüelen bekom af Maria Christi Moder hinders Melck oc det forbiüder ieg dem in Nomen fasers Söns oc Hellig AAndz Amen"

Formlen, der skulle beskytte mælk og kvæg mod trolddom, blev fundet i en egetræsstolpe i en stald forsejlet med en træprop.²²

De såkaldte Maria-mærker optræder til gengæld ikke så ofte i de danske fund. Maria-mærkerne er forkortelse for Jomfru Marias navn, og her er der i særdeleshed tale om bogstaverne 'W', 'M' og 'VV', hvor stregerne overlapper hinanden. M'et står for Maria, og både W og VV ses ofte vendt på hovedet, hvorefter det ligner et M. Særligt

de omvendte VV'er er populære i engelske kirker, og lignende fund er også gjort i bl.a. Ribe Domkirke. Dog kan det være svært at adskille bogstaverne fra andre almindelige initialer. Blandt andet derfor er ikke alle forskere enige om mærkernes symbolik. Mens forskere som Brian Hoggard og Timothy Easton argumenterer for en klar kobling til Jomfru Maria, forholder Matthew Champion og Owen Davies sig noget mere skeptiske til mærkets betydning (Hoggard 2019, s. 87-90). Åsta Kostveit konkluderer, at Maria-mærker findes i form af A-formen, der også kendes som "Tau-alfa", der ofte pryder brudeudstyr. (Korsveit, 1997, s. 47-48). Denne vurdering kendes ikke fra den engelske forskning.

Det vil kræve en større forskningsindsats på dansk grund, før der kan siges noget mere generelt om de formodede Maria-mærker. Pilotprojektet har i al fald kun fået tilsendt tilfælde fra Norge, hvor de synes at optræde på flere gamle bjælkehytter fra 1600-1700-tallet (fig. 22).

Fig. 19.

Grøn silkepunng fra 1680 med et broderet IHS på bagsiden. ASR M139, 139. Foto: Sydvestjyske Museer.

A green silk punng from 1680 with an embroidered IHS on the reverse side. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 20.

Kaminoverligger fra 1607. Oprindelig placering ukendt (men formodentlig Ribe), men fundet som trappesten ved ejendom på Torvet, og senere opsat i Kælderstuen på Quedens Gaard (i dag en del af museumsarréen). ASR M5826, 5826. Foto: Sydvestjyske Museer.

A fire-place lintel from 1607. Its original provenance is unknown (most likely from Ribe), but it came to light as part of a staircase in a building on the town square and was later re-erected as part of the cellar room of Quedens Gaard (now a part of the museum block). Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 21.

Port til Quedens Gaard fra Sortebrødregade i Ribe. Indskrevet står "ANNO IHS 1680". Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Gate into Quedens Gaard from Blackfriars street in Ribe. The inscription reads "Anno HIS 1680". Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 22.

Stort, indridset Maria-mærke over indgangsdør i norsk træhus fra 1600-tallet. Foto og indrapportering: Øyvind Stølefjell.

A large carved Maria mark above the entrance door of a Norwegian wooden house from the 17th century. Photo and informant: Øyvind Stølefjell.

Jernets beskyttelse

I århundreder har jern været opfattet som et særligt redskab, der kunne holde troldfolk og andet ondt borte. Det er uvist, hvorfor og hvornår en sådan kobling er opstået, men den kan spores på tværs af Europa i hele perioden 1550–1900 (og på hver sin side af den periodiske afgrænsning). Nogle steder, som i Irland, mente man, at jernet var særligt ondtafværgende, idet Skt. Patrick havde velsignet det. Som det hedder i *History of Ireland in Verse* fra 1750:

*“On threshold that the house might be,
From Witches, thieves, and divels free,
For Patrick o’er the iron did pray,
And made it holy, as they say”*
(Davies & Houlbrook 2021, s. 105)

Om end oprindelsen af jernets beskyttende værdi er ukendt, er det svært at undgå henvisninger – fysiske såvel som skriftlige – til, at det netop også blev set sådan i Danmark. Mest kendt er hesteskoen, der stadig kan ses over manganen dør eller port på både huse og gårde. Der diskuteres ofte hvilken vej, den skal vende. Nogle mener, at buen skal vende nedad som en slags ’lykkens port’. Andre at det vil resultere i, at lykken falder ud, og at buen derfor skal vende opad. De skriftlige kilder fra 1550-1900 melder ikke meget om, hvilken betydning dette har haft. Snarere handler det om jernets beskyttende kvaliteter og dets placering ved husets sårbare indgange, særligt døre og porte (fig. 23). Hen mod slutningen af perioden synes brugen af hesteskoen dog gradvist at skifte karakter. Fra

Fig. 23.

Hestesko på indersiden af porten til Ribes gamle vejerbod fra 1831. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A horseshoe placed on the back of the door of Ribes old Customs house from 1831. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

at være decideret ondtafværgende bliver den i højere grad en slags lykke-talisman (Davies & Houlbrook 2021, s. 123). Den samme udvikling har formodentlig fundet sted i Danmark, men sådanne studier forefindes endnu ikke.

Foruden hestekoene har det beskyttende jern også været anvendt via andre genstande som fx sakse, søm, knive og de føromtalte murankre (M. Søvsø et al., 2016).

Andre fysiske spor efter magisk praksis

Nogle magiske beskyttelsesmærker er ikke egentlige symboler, men snarere fysiske mærker med symbolsk betydning. I denne kategori falder den såkaldte 'stenriller', der er menneskeskabte huller i kirkemure og -stolper (fig. 24). Rillerne forefindes både inden- og udendørs på kirker tværs over Europa, og i mange år var det en udbredt fortolkning, at der var tale om restmærker efter

folk, der havde slebet pilespidser eller knive. I de seneste årtier har man dog via nye eksperimentalarkeologiske samt skriftkildenære studier fundet ud af, at rillerne formodentlig har en ganske anden betydning.

I stedet er der tale om, at folk bevidst har skrabet kirkestykker ud af stenene for at tage smulderet med hjem til apotropæiske formål, komme i amuletter, drysse om huset, eller endda indtage i vin eller anden drik (Duffin 2018, s. 13).

Tanken var, at kirken som Guds hus i sig selv havde en iboende, magisk kraft, der også ville virke uden for kirkens matrikel. Samme logik finder vi også i 1800-tallets folkekinder: "Til beskyttelse mod fanden og imod alskens trolddom er det gavnligt altid at have et stykke af kirken på sig. Derfor ser man ofte, at der er pillet noget kalk af muren inde i kirken" (Thiele 1968b, s. 180).

Foruden de beskrevne beskyttelsesmærker forefindes der ganske sandsynligt andre mærker, som et større forskningsprojekt kunne afdække som fx andre typer kors, figurer og bogstavforkortelser. Desuden kan flere og flere europæiske studier melde om utallige fund af apotropæiske 'ild-mærker' – på engelsk 'taper marks' eller 'burn marks' (fig. 25). Mærkerne

fortolkes ofte som beskyttelsesmærker, der kan 'bekæmpe ild med ild' både de frygtede ildebrande, men også andre, lurende farer herunder en række af mørke væsner (Lloyd et al., 2001) og (Dean & Hill, 2014). Om sådanne mærker også findes i Danmark, er endnu uvist. Dog kunne det være interessant at undersøge, hvorvidt det er tilfældet.

Fig. 24.

Riller eller furer i søjle i Ribe Domkirke. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Scratches or furrows on a pillar from Ribe Cathedral. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 25.

Ild-mærker på en stolpe ved adgangen til et klokketårn i en engelsk kirke. Datering: ukendt. Foto: Wayne Perkins.

Burn marks on a post from the entrance to a belltower of an English parish church. Date: Unknown. Photo: Wayne Perkins. Hauberg Lindgaard.

Konklusion

Pilotprojektet "Fri os fra Det Onde" havde til formål at undersøge, hvorvidt der også findes magiske beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, og hvordan disse adskiller sig fra særligt de engelske fund. Først og fremmest må det konstateres, at der i høj grad også har været en dansk tradition for brugen af sådanne mærker. Nogle, som diverse korsformer og passerroser, har både været fremherskende i England og Danmark (og andre europæiske lande), mens andre danske mærker har afvejet fra øvrige, internationale fund: Viekers og pentagrammer er underrepræsenterede i en dansk kontekst, men til gengæld forekommer IHS-mærkerne og Andreaskors på murankre i hobetal.

Mærkerne er efter alt at dømme sat af de folk, der har haft deres gang i bygningerne og håndteret hverdagsgenstandene, hvorpå mærkerne er fundet. Langt de fleste fund både de indrappoterede og dem fra egne studier fordeler sig primært i den første halvdel af perioden 1550–1900. Her har de ageret værn mod Det Onde i en tid, hvor frygten for Djævelen og hans troldfolk var på det højeste. Om end brugen af beskyttelsesmærker også fortsatte længe efter 1750, må man formode, at deres grundlæggende betydning løbende har skiftet fra decideret apotropæiske til lykkebringende for at blive til udtryk for tradition og vaner og til sidst glemsel.

Forskning i magiske beskyttelsesmærker er ikke blot en afdækning af fysiske mærker, men en ny indsigt i den magisk-religiøse forestillingsverden, der blandt andet lå til grund for 1500–1600-tallets trolddomsfrygt og -forfølgelse. Samtidig er det et unikt indblik i de tanker og handlinger, der foretoges af almue og borgere i perioden – mennesker, historieforskningen ellers kun kender til fra samtidige retskilder. I samspil

med undersøgelser af periodens bevarede genstande og bygninger, hvorpå mærker findes, opnås flere nuancer i forståelsen af samtidens hverdag og forestillingsverden, ikke mindst den del, befolkningen frygtede.

Med nærværende artikel er det første spadestik taget til videre forskning i Danmarks magiske beskyttelsesmærker, der er nu blevet en del af et større, internationalt forskningsfelt i hastig udvikling. Forude ligger muligheder for flere lokale, nationale og transnationale studier.

Litteratur

- Benzon, G. (1979). *Kærestegaver*. Thaning & Appel.
- Benzon, G. (1988). *Små antikviteter* (3. udgave (Fotografisk optryk)). Schönberg.
- Benzon, G. (2000). *Gammelt dansk bindingsværk*. Realkredit Danmark.
- Biedermann, H. (1991). *Gads symbolleksikon*. Gad.
- Champion, M. (2015). *Medieval graffiti: The lost voices of England's churches*. Ebury Press.
- Champion, M. (2021). *Which Marks? Those marks... The case for Ritual Protection in Medieval Graffiti*. <www.youtube.com/watch?v=jV9i_mtTyeE> [tilgået d. 2. november 2022].
- Dansk Center for Herregårdsforskning. (2014). *Nordisk Slots- og Herregårdssymposium Fyn, Danmark, 18–21 september 2014*. <<http://herregaardsforskning.dk/wp-content/uploads/2017/11/Rapport.pdf>> [tilgået 3. november 2022].
- Davies, O. (2010). *Grimoires: A history of magic books*. Oxford University Press.
- Davies, O. (2017). The World of Popular Magic. I *The Oxford illustrated history of witchcraft and magic* (First edition., s. 167–194). Oxford University Press.
- Davies, O., & Houlbrook, C. (2021). *Building*

- Magic: Ritual and Re-enchantment in Post-Medieval Structures* (1. 2021). Springer International Publishing.
- Dean, J., & Hill, N. (2014). Burn marks on buildings: Accidental or deliberate? *Ver-nacular Architecture*, 45.
- Duffin, C. J. (2018). *The historical roles of mineral materials in folk medicine and the development of the materia medica*. University of Kingston.
- Easton, T. (2016). Apotropaic Symbols and Other Measures for Protecting Buildings against Misfortune. I R. Hutton (Red.), *Physical evidence for ritual acts, sorcery and witchcraft in Christian Britain: A feeling for magic* (s. 39–67). Palgrave Macmillan.
- Easton, T., & Hodgkinson, J. (2013). Apotropaic Symbols on Cast-Iron Firebacks. *Journal of the Antique Metalware Society*, 21, 14–33.
- Elleby, M. Ø. (2022). *Ph.D.-Afhandling: De Sene Trolddomsprocesser: Trolddom i Den Danske Højesteret 1664-1741*.
- Flak, A.-B. (2008). *En grundläggande handling: Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Nordic Academic Press.
- Goodare, J. (2016). *The European witch-hunt*. Routledge.
- Goodare, J., Voltmer, R., & Willumsen, L. H. (2020). *Demonology and witch-hunting in early modern Europe*. Routledge.
- Grønlund, D., Agerbæk, K., & Historisk Samfund for Ribe Amt. (1973). *Historisk efterretning om de i Ribe Bye for hexerie forfulgte og brændte mennesker* (1780). Historisk Samfund for Ribe Amt.
- Hansen, H. P. (1960). *Kloge folk: Folkemedicin og overtro i Vestjylland* (2. øg udg.). Rosenkilde og Bagger.
- Helveg, L. (1853). Udtog af Peder Plades Visitatsbog. I H. Rørdam (Red.), *Ny kirkehistoriske Samlinger: Første Bind* (Bd. 2, s. 560–585). Selskabet for Danmarks Kirehistorie.
- Hemmingsen, N. (1618). *En Undervisning aff den Hellige Scrifft, hvad mand dømme skal om den store oc gruelige Guds Bespottelse, som skeer met Troldom, signelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords Vanbrug* (Nu igien paa ny bekostet at prente, oc met nogle flere den hellige Skrifftis Vidnizsbyrd oc Exemple beprydet aff N. P.). Salomone Sartorio.
- Henningsen, G. (1969). Trolddom og hemmelige kunster. I A. Steensberg (Red.), *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede* (s. 161–196). Nyt Nordisk Forlag.
- Henningsen, G. (1982). Trolddom Og Hemmelige Kunster. I *Dagligliv i Danmark: 1620-1720: Herren tugter de ustyrlige* (2. udgave (fotografisk optryk)). Nyt Nordisk Forlag.
- Hoggard, B. (2019). *Magical house protection: The archaeology of counter-witchcraft*. Berghahn Books.
- Hutton, R. (2016). *Physical evidence for ritual acts, sorcery and witchcraft in Christian Britain: A feeling for magic*. Palgrave Macmillan.
- Imer, L. M. (2018). *Rigets runer* (Bd. 13). Aarhus Universitetsforlag.
- James I, K. of E. (2008). *Daemonologie* (Project Gutenberg, Red.). Project Gutenberg.
- Jensen, K. (1962). Jydepotter under gulve i gamle stuehuse. *Fra Ribe Amt*, 389–427.
- Jensen, K. (1969). Kors under bunden af jernalderkar. *Mark og montre*, 9–18.
- Jensen, K. (1975). Lerkar under gulve i gamle stuehuse. *Nordslesvigske museer*, 63–74.
- Jensen, K. (1984). Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og montre*, 75–91.
- Johansen, J. C. V. (1991). *Da djævelen var ude: Trolddom i det 17. Århundredes Danmark*. Odense Universitetsforlag.
- Kallestrup, L. N. (2015). *Agents of witchcraft in early modern Italy and Denmark*. Palgrave Macmillan.
- Kallestrup, L. N. (2018). I disse sidste tider: Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i

- 1500-tallets Danmark. I N. J. Koefoed, B. K. Holm, & S. E. M. Stopa (Red.), *Religion som forklaring?: Om kirke og religion i stat og samfund* festskrift til Per Ingesman (s. 325–339). Aarhus Universitetsforlag.
- Kirkehistoriske samlinger: 1849-*. (u.å.). Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Kostveit, Å. Ø. (1997). Kors i kaka, skurd i tre. Landbruksforlaget.
- Kostveit, Å. Ø. (2018). *Folkekunst, tidtrøye eller magi—Figurar på gamle treskjelåvar*. Telemark Forlag.
- Kristensen, E. T. (1980). *Danske sagn som de har lydt i folkemunde* (2. udgave, under medvirken af Johannes E. Tang Kristensen, Bengt Holbek og Erik Høvring Pedersen, Bd. 7). Nyt Nordisk Forlag.
- Kristensen, H. K. (1932). Hekseprocesser paa Vardeegnen. *Fra Ribe Amt*, 138–179.
- Kristensen, H. K. (1968). »O skryw får et«. *Fra Ribe Amt*, 93–104.
- Krogh, T. (2000). *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samleren.
- Laigaard, I. (2018). Tømmermærker, værktøjsspor og afbindingstyper i danske tagkonstruktioner. I P. K. Madsen (Red.), *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab København.
- Lloyd, V., Dean, J., & Westwood, J. (2001). Burn marks as evidence of apotropaic practices in houses, farm buildings and churches in post-medieval East Anglia. I *A Permeability of Boundaries? New Approaches to the Archaeology of Art, Religion and Folklore*. British Archaeological Reports.
- Merrifield, R. (1987). *The archaeology of ritual and magic*. Batsford.
- Mitchell, S. (2011). *Witchcraft and magic in the Nordic Middle Ages*. University of Pennsylvania Press.
- Mitchell, S. (2014). Continuity. *Folklore's Problem Child*. I *Folklore in Old Norse. Old Norse in Folklore* (s. 41–58). University of Tartu Press.
- Nationalmuseet. (2010). *Danmarks Kirker: Fagordbog for Svendborg Amt*. Nationalmuseet.
- Ohrh, F. (1917). *Danmarks Trylleformler, bd. 1*. Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Ohrh, F. (1921). *Danmarks Trylleformler, bd. 2*. Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Ohrh, F. (1927). *Da signed Krist: Tolkning af det religiøse Indhold i Danmarks Signelser og Besværgelser*. Gyldendal.
- Ohrvik, A. (2018). *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway: Conceptualizing Knowledge*. Palgrave Macmillan UK.
- Parramón Vilasaló, J. M. (1992). *Bogstaver & bomærker fra teori til praksis: Bogstavets grafiske historie: Et sammenlignende studium af de almindeligste bogstavtyper: En beskrivelse af skrifttegn som kommunikationsmiddel: Fremstilling af en logo og nye metoder inden for grafisk design i dag*. Hernov.
- Pedersen, B. N. (2008). *Viborg Landsting. Række C: Ribe Stift. Dombøger, 1616-1656 (afskrift)*.
- Petherbridge, D. (2013). Cat No. 17: Witch riding backwards on goat—Albrecht Dürer. I Scottish National Gallery (Red.), *Witches and wicked bodies*. Scottish National Gallery.
- Stefánsson, F. (2012). Magi. I *Symbolleksikon*. <<https://symbolleksikon.lex.dk/magi>> [tilgået d. 2. november 2022]
- Søvsø, M. H., & Hartvig, A. (2019). Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i middelalderen? – Eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område. *Symposium Haderslev 18.05.2018, 17*, 235–254.
- Søvsø, M., Siggaard, A. L., & Søvsø, M. H. (2016).

Om hugorme, dyrekranier og tordensten: Bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen. *By, Marsk og Geest*, 57-89.

Tang Kristensen, E. (1892). *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*. Zeuners Bogtrykkeri/Silkeborg Ny Bogtrykkeri.

Thiele, J. M. (1968a). *Danmarks folkesagn: I, II, III* (P. Skar, Red.). Rosenkilde og Bagger.

Thiele, J. M. (1968b). *Danmarks folkesagn: III* (P. Skar, Red.). Rosenkilde og Bagger.

Wheeler, W. R. (2017). *Magical dwelling: Apotropaic building practices in the New World Dutch Cultural Hearth*. I C. Bis-Worch (Red.), *Religion, cults & rituals in the medieval rural environment*. Sidestone Press.

Wittendorf, A. (1988). Fire stolper holder et skidehus: Tidens forestillingsverden. I *Christian IVs verden*. Nyt Nordisk Forlag.

Wood, C. (2019). X Marks the Post: An exploration of a magically protective sign. *Quest*, 198, 13-26.

Summary

“Save us from all evil” – a pilot project about Denmark’s apotropaic markings (1550-1900)

In October 2020 HEX! Museum of Witch Hunt launched the first pilot project in Denmark dealing with magical protective markings from the period 1550-1900. The symbols and marks, with which Danes protected themselves from all forms of evil – such as sorcery amongst others. Research in these markings has for decades been an established field in England, Australia, the USA, and other countries. However, in Denmark, the research field has remained somewhat undeveloped.

The purpose and goal of this pilot project was therefore to investigate if such magical protective markings could be documented in a Danish context and how they might

compare or diverge from known international cases. Through the enablement of citizen science supplemented with my own studies from October 2020 to December 2021, it has been possible to collect apotropaic markings from the whole of Denmark, with an emphasis on the southwest region of Jutland.

In summary, as a whole the majority of the markings are from the first half of the period (1550-1750) and can be found on both buildings and movable items, such as jewellery, amulets and everyday household items. The types of apotropaic markings have several overlaps with other European finds but do also exhibit insular peculiarities.

With this article, Denmark can now partake in a rapidly emerging international research field, and its results can perhaps be a springboard for further studies – both further in-depth research into Danish apotropaic markings, but also comparative studies on an international platform.

Noter

1. Troldfolkene var den oprindelige betegnelse for det, der senere blev kendt som hekse. Betegnelsen var kønsneutral, men kunne differentieres gennem udtrykkene troldkarl og troldkvinde. Ordet 'heks' kom først til Danmark via Tyskland i slutningen af 1600-tallet (Elleby, 2022, s. 13).
2. "Beskyttelsesmagi" (protective magic) og "modmagi" (counter-magic) er to begreber, der bl.a. findes inden for den engelske forskning. Udtrykkene dækker over magipraksisser, der oftest blev set udført af den jævne befolkning i deres dagligdag. Beskyttelsesmagien var oftest passiv og beskyttende af karakter såsom genstande eller symboler, der beskytter mod kommende farer – kendte som ukendte. Det kunne fx være fossiler

- eller korsets tegn. Modmagien kan nærmere betegnes som en magipraksis, der reagerer på anden og skadevoldende magibrug. Oftest er denne aktiv og aggressiv af karakter, som når man fx ønsker at identificere og skade en troldkvinde eller -karl, der menes at have forgjort nogen eller noget i husstanden (Se bl.a. Goodare, 2016, s. 89-90).
3. Bl.a. forefindes der studier i: Australien, særligt The Australian Magic Research Project ledet af historiker Dr. Ian Evans og University of Hertfordshire; Italien, særligt af arkæologen Mario Bonaviri; USA, særligt af arkitekturhistoriker Walter Richard Wheeler (Wheeler, 2017); Cypern, særligt STARC - Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center; Tyskland, særligt Deutsches Inschriften Online: Die Inschriften des deutschen Sprachraumes in Mittelalter und Früher Neuzeit ledet af Universität Bochum, Leitung Prof. Dr. Klaus-Peter Wegera og Universität Mainz, Leitung Dr. Birgit Herbers. I dette projekt er det dog ikke i så høj grad de apotropæiske mærker, der er i højsædet (særligt ikke dem, der er skrevet af menigmand på egne huse og genstande), men snarere offentlige inskriptioner i kirker og på fronten af private hjem.
 4. Se (Jensen, 1962), (Jensen, 1969), (Jensen, 1975) og (Jensen, 1984).
 5. Se fx (Benzon, 1979), (Benzon, 2000), (Benzon, 1988).
 6. Se bl.a. (Pedersen, 2008), (Ohr, 1917), (Grønlund et al., 1973), (Kirkehistoriske samlinger: 1849-, u.å.), (Ohr, 1921), (Thiele, 1968a), (Tang Kristensen, 1892), (H. K. Kristensen, 1932) og (H. K. Kristensen, 1968).
 7. I skrivende stund forefindes både presmeddelelse og dokumenter på museets hjemmeside: <https://hexmuseum.dk/hja-elphex/>.
 8. Der er flere fordomme og fejlslutninger forbundet med de såkaldte 'hekseprøver'. Se (Goodare, 2016).
 9. For mere om koblingen mellem trolddomsprocesser, Djævelen og dommedag, se: (Kallestrup, 2018).
 10. I perioden 1550-1750, hvor magibrug var kriminaliseret i variende grad, udtrykte flere af samtidens lærde og gejstlige, at de folkelige magiudøvere havde misforstået idéen med bl.a. symboler og tegn. Folk mente, at fx korsets tegn i sig selv var magisk, og hvis blot man anførte det, ville det have en (oftest beskyttende) effekt. Her mente flere lærde, herunder den berømte dæmonolog Niels Hemmingsen, at der i stedet var tale om en farlig illusion; korset – og andre symboler – havde ikke nogen kraft i sig selv. Derimod var det i virkeligheden Satan selv, man hidkaldte med sådan en magi, og derved indgik man nemt en 'implicit djævelpagt', der sendte éns sjæl i helvede (Hemmingsen, 1618).
 11. For mere om tømmer- og bomærker se fx: (Laigaard, 2018) og (Parramón Vilasaló, 1992).
 12. Frygten for troldfolk og trolddom, troen på en fysisk Djævel og brugen af diverse magiske beskyttelsesremedier – herunder korset i mange afskygninger – kan findes i utallige folkeminder fra 1800-tallet. Se blandt andet værker af J. M. Thiele (Thiele, 1968a), H. P. Hansen (Hansen, 1960), Evald Tang Kristensen (Tang Kristensen, 1892).
 13. For mere om sortebøger, se da: (Davies, 2010) og (Ohrvik, 2018).
 14. Mange af borgerne har ønsket at være anonyme (eller ikke tilkendegivet, om jeg måtte bruge deres oplysninger og billeder), hvorfor jeg ikke angiver navn på dem, der har indrapporteret. Dog, i de tilfælde, hvor jeg har modtaget positivt tilsagn, optræder nogle fund som illustrationer i artiklen.
 15. Jeg bruger her forkortelserne beskrevet på side 8 i afsnittet "Hvad er magiske beskyttelsesmærker?".
 16. <http://kulturarv.dk> [tilgået d. 2. november

- 2022]
17. <http://danmarkskirker.natmus.dk/>> [tilgået d. 2. november 2022]
 18. <http://xn--danmarks-strste-kirkegalleri-03c.dk>> [tilgået d. 2. november 2022]
 19. <https://www.kulturarv.dk/fbb/index.htm>> [tilgået d. 2. november 2022]
 20. Smørkærnen står registreret i SARA som "Smørkærne – Hellungods" i Nordjyllands Historiske Museums samling, og har objektnummer 6340-.
 21. Se diskussioner i bl.a. (Wheeler, 2017) og (Wood, 2019).
 22. Museum: Nationalmuseet. Genstandsnummer: 4573/1967. Fundet i Tystrup omkring år 1905.

Louise Hauberg Lindgaard

Ph.d.-stipendiat og arbejdsgruppemedlem
bag HEX! Museum of Witch Hunt
Syddansk Universitet
Institut for Historie
Campusvej 55, 5230 Odense M
lohl@sdu.dk

BY, MARSK OG GEEST

Mad til dagligdag og fest – om fødevarer og landbrug i ældre jernalder ved Tjæreborg Nord

Nederdammen 33 i Ribe – en kulturhistorisk fortælling om huset og dets beboere fra 1650 til 1976

"Fri os fra Det Onde" – et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker